Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушк

Номчукчуларның бодалдары

УДУРЛАНЫР МЕН

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы Шагаан-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени тудар планны өскерткеш, ону өске күрүне девискээри Абаканга тудар деп турар дугайында «Шын» солунга декабрь 21-де бижээн. Ооң кол чылдагааны болза бүдүрүлгениң хүн бүрүде үндүрер хоралыг химиктиг богун төгер, ону арыглап аштаар күштүг тудуг (очистительное сооружение) чок болуп турар. Мен бодап көөрүмге, ону тудуп, кылып алырының бүгү аргалары бисте бар.

Тыва тускай догуннаан республика болганда, экономиказын хөгжүдеринче бир дугаарында сагыш салыр болгай. Ындыг турда «Найырал» ассоциациязының удуртукчулары (В. С. Неделин) боттарының күзели-биле Абаканга Тываның алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгезин тудар деп турарынга удурланыр мен. Бисте ажыл чок кижилер, ылаңгыя аныяктар эвээш эвес, оларны ажылга тургузуп чадап тургаш, өске черге бүдүрүлге тудар деп турары шуут шын эвес. Ол ышкаш бүдүрүлгениң ээзи кым болурул? Бо айтырыгны ханы бодап көөр херек.

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тударын шуут үзе шиитпирлээни ол бе? Бо айтырыгга Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели чоңга тодаргай харыыны бээри чугула болуп турар.

Иргит ДОСТАЙ.
Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы.

БИСКЕ ТУДАРЫ АЖЫКТЫГ

Шагаан-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге тударын дыңнааш, дыка-ла өөрдүм. Чүге дээрге мен 1981 чылдан бээр алгы-кеш-биле хепти даарап келдим. 1987 чылда Кемерово-га тускай бижикчылар школазын доостум. Ам Кызылда ажылдап тур мен. Чаа бүдүрүлгени тудуптарга, Шагаан-Арыгже көжерин шиитпирлеп алган турдум.

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тудар кылдыр В. С. Неделинниң шиитпирлеп алганын шын эвес деп санаар мен. Тыва бодунуң алгы-кежин, дүгүн, эъдин, сүдүн бодунга болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни кылып алыры экономикавыстың хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг.

Кандыг-ла-бир бичии чылдагаанга сылдаглап алгаш, Тывага бүдүрүлге тутпас чүве болза, республикавыстың экономиказын кажан хөгжүдүп алыр бис? Он ажыг чыл дургузунда алгы-кеш-биле ажылдап чораан болгаш алгы-кеш болбаазырадырынга кайы хире хоралыг химиктиг бүдүмел үнерин билир мен. Ооң хоразы цемент заводунга бодаарга, шоолуг эвес болур.

Кызылдың алгы заводун доозуп шыдавас-даа болза, «Найырал» ассоциациязын алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге кылдыр тудуп алыр болза, биске улуг ажыкты бээр деп санаалдыг мен.

Владимир МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

БҮЗҮРЕП БОЛУР БЕ?

Алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени Абаканга тудар деп турар дугайында В. С. Неделинниң дыңнатканын номчааш, аңаа удурланып, бо чагааны солунче бижидим. Чүге ону ындап-ла өске черге тудар болу бергени элдептиг-дир, дыка-ла чигзинчиг-дир. Амгы үеде продукцияларның, бараанныарның өртээ канчаар-даа аажок улгаткан, байдал берге турда, бодуувустуң республикавыстың экономиказын хөгжүдеринче, продукциявысты чурт иштинге болбаазырадырынче сагыш салыр ужурлуг бис. Тываның ажылчы чонунуң бүдүрүп алганы үнелиг алгы-кежин, ангор дүгүн өскээр буданнап, чарыгдаар дей бербээн бе деп айтырыг тургустунуп келир чүве-дир. Мону чогуур удуртур органнар хандыр өөренип көргеш, бүдүрүлгени Тывага кылыры ажыктыг деп саналдыг мен.

Шагаан-Арыгга алгы-кеш, дүк болбаазырадыр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер тударын бисче дыңнадыг турган, аңаа чон амырап, оларга ажылдаар күзелин илереткеннер эвээш эвес болган. Ам орта бүзүреп болур бе?

Хевен САРЫГ-ООЛ.
«Ак-Туруг» совхозта тудугжу.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Автор).

ЧҮГЛЕ ТЫВАГА ТУДАР

Улуг өртектиг, ховар ангор дүгү-биле садып алган дериг-херекселдери-биле өске черге алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлге кылыр дээрге, аңаа кым чөпшээрежир боор. Тываның девискээринге тутпас болза оон ажыы чүл? Мен бодап көөрүмге, ол хоралыг химиктиг бүдүмелдерни төгер азы арыглап аштаар күштүг тудугну кылып ап болур бис. Орта чылдагааннап алгаш, ону Абаканга тудар деп турарынга удурланыр мен. Тываның экономиказын хөгжүдер, ооң продукциязын болбаазырадыр, чонунуң амыдыралын экижидер дээш бүдүрүлгени кылыр деп турар болгай бис. Ынчангаш улуг өртек-биле бүдүрүлге дериг-херекселин садып алган болгай. Бедүүнү-биле чугаалаарга, чарыгдал үндүрүп тургаш, садып алган бүдүрүлгевисти өске девискээрге тудуп бээр мындыг бис бе? Ол дээрге хакастарга улуг кежик ышкажыл.

Мен бодаарымга, Абаканга ол бүдүрүлгени тудар деп турганын соксаткаш, Тывага тударын чедип алыр. Ону кылып алыр болза биске кедилиг болгаш ажык-орулганы бээр.

Сергей ОНДАР.
Тудуг мастери.
Эрзин район.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. **(Автор).**

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 4 (14728) 1992 чылдың январь 7, вторник

Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 50 кеп.

РЫНОК «НЕГЕЛДЕЗИН» ЁЗУГААР

БЕРГЕЛЕР КЕЛГЕН. КАНЧААР ЧУРТТААРЫЛ?

Өртектерни хостуг салыптарының бичии-ле мурнуу чарыында, тодаргайлаарга, декабрь 28-те Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге улуг хурал болуп эрткен.

Ооң өзек айтырыы — өртек өзүлдезиниң белен эвес үезинде чоннуң социал камгалалын канчап хандырарының дугайында болган. Амыдырап-чурттаарының четчир хемчээлиниң кудуку шаа (прожиточный минимум) бистиң республикага 410 рубль, пенсия — 410 рубль 40 көпеек. Шалың, пенсия, стипендияның хемчээлин бо түңге дүүштүр тургузар апаар. Даштындан кедер улуг идик-хептиң өртээ муң-муң рубльдерге кээп турда, ол хире акша чүге четчирил аан. Ам канчаар, кадык-шыырак кижилер амыдыраарының арга-хоргаларын тывар апаар: кайыын акша немей ажылдап ап болурул, азы биче бүдүрүлге ажыдар бе, мал-маган азырап, огород-сад өстүрер бе? Инвалид, пенсионер, өскүс-чавыс кижилер канчаарыл? Бо кижилерниң амыдырал байдалдарын чүгээр деңнелге тударының дугайында улуг чугаа хуралга ужукталган.

Амыдырал деңнелиниң талазы-биле Россияның өске регионнарынга көөрде, Тываның чурттакчыларының 80 хире хуузу ядамык байдалдың кызыгаарында турар. Инвалидтерниң, пенсионерлерниң, өскүстерниң, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, студентилерниң пенсия, пособие, стипендиязын январь 2-ден эгелеп улгаттырар, ооң хемчээлдерин солуннарга парлаптар. Социал камгалалдың фондуларын чер-черлерге тургузар. Дуза чедирериниң адрестиг, фамилиялыг системазынче кирер. Оон башка чамдык харысалгалыг ажылдакчылар (чижээ, райкүүскомнарның, социал хандырылга килдистериниң, чер-чер Советтерниң ажылдакчылары) кымның канчаар чурттап олурарын орта билбес, бажыңнарже кирип ажылдавастаан. Справка, сан-чурагай, янзы-бүрү саазыннар долдурар ажылдар кылырда кежээ, а тодаргай кижилер-биле ажыл шуут уттундурган. Чоннуң хандырылгазы куду кезектеринге дээштиг дуза көргүзериниң программалары четче күүсеттинмейн турар.

Составы 4 кежигүннүг ортумак өг-бүлениң кижи бүрүзүнге онаштыр хереглел хемчээлин чаа методика ёзугаар тодарадып көөрге, 480 рубль болган. А бистиң республикада 355 рубльден куду шалыңныг кижилер 47 хуу. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак мындыг фактыны кылыктаныр чугаалады: 1 литр сүттүң өртээ 1 рубль. Ол бир рубльдиң чүгле 4-ле борбак көпеээн саанчылар ап турар. Экономистерниң, бухгалтерлерниң сан-чурагайларны ынчаар илбилей-шидилей «санап» кааны ындыг. 1 рубльдиң 4 көпеээнден артканы янзы-бүрү конторааларда бюрократтарның чемгерилгезинче үнүп турары ол. Продукцияны дорт бүдүрүп турар кижилер шак мындыг кызагдалга таваржып турда, олар 100-ле борбак рубль ап турда, кажан-даа амыдыралывыс экиживес. Угунда бистер хойжуларны, саанчыларны, кадарчыларны, тараажыларны холга кедүрүп алгаш маңнажыр турбужевиссе, оларга, бистиң чемгерикчилеривиске хамаарылгавыс ол хире бужар болгаш бузуттуг болуп турар-дыр. Ынчангаш кедээ ажыл-агый, ооң ажыл-ишчилери, кедээниң чону — социал камгалалдың бүгү хевирлерин алыр ужурлуг.

Кандыг-кандыг тодаргай саналдар хуралга дыңналгылааныл?

Гуманитарлыг дузаның республика фондузун тургузар; райкүүскомнарга социал камгалал талазы-биле оралакчы даргаларны тускайлаар; школа буфеттериниң изиг чемненилгениң өртээн чиигедир; студентилерниң немере акша ажылдап алырының күш-ажыл рыногун болгаш оларның социал камгалал фондузун ажыдар; эде санаашкынның 25 хуузун социал камгалалче чорудар; эртемденнерниң материалдыг байдалын экижидер (немере акша ажылдап алырының аргаларын бээр); квартал санында өртектер болгаш индексация көргүзүглерин парлалга дамчыштыр чонга дыңнадып турар; ажыл чоктарның база ажылдап турарларның камгалалын күштелдирер; студентилерге орук хөлезиниң чиигелделерин тывар; чиг эт өртектерин чурумчудар; бүдүрүлге, албан черлери, ылаңгыя коммерция магазиннери холда бар акшаны банкыже доктаамал дужаар ужурлуг. Бо саналдарны боттандырар дээш эвээш эвес ажылдарны, организастыг хемчеглерни ап чорудар апаар. Маңаа удуртукчуларның ролю канчаар-даа аажок улуг болур.

Чамдык бүдүрүлге черлери, чижээ, Тываның электри четкилери (Сурков) ажылчыннарының шалыңын бир муң рубль чедир кедүрген, пенсионерлеринге ай санында 100 рубльди немей берип турар болгаш чаңгыс удаалың материалдыг дузазын доктаамал көргүзүп турар. Үлегер алыр ужурлуг чижек бо-дур. Ажылчыннарынга болгаш пенсионерлеринге бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның шуптузу бажындан кыра шак мынчаар сагыш човаашкынныг турган болза көрем.

Рыноктуң аар согуушкуннарын чиигедир дээш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазындан болдунар-ла хемчеглер алдынып турар. Кадыг-дошкун үелерде чон чааскаан бодула борбак бажын харыылазын деп бодавайн, чазактың даамай олурбайн турары илдең-дир. Школаларга, уруглар албан черлеринге, оралсавага чылыг болгаш чырык турзун дээш, бензин, кыварчаар чүүлдерни тыптынар дээш, ижер-чиир аъш-чем хире-шаа-биле турзун дээш бар аргалар алдынар болгаш хөй ажылдар кылдынар апаар. А чон бодунуң ээлчээнде бүгү-ле салым-чолун даргаларның холунче октапкаш, манагзынып олурбайн, чежемейниң-даа берге бол, аргастанып-хоргастанып чурттаар апаар. Берге үе келген дээш дигин-биле кырлып каар эвес бис. Амыдыраар, ажы-төлүн өстүрер, ол-ла. Оон эрткен чүве чок. Ажыл, амыдырал-биле бодувусту камгалаар апаар бис.

Надежда ЭРГЕП.

ЧЕТТИРДИВИС

Кызылда дайын болгаш күш-ажылдың интернат-бажыңының чурттакчыларынга Кызыл хооркүүскомнуң культура килдизиниң чанында тургустунган «Арбай-Хоор» ансамбльдиң бот-тывынгыр артистери Чаа чылдың бүдүүзүнде солун концертти бараалгаткан. «Арбай-Хоор». «Аян тудаал» ансамбльдерниң удуртукчулары Кара-Кат Ооржак, Владимир Серен олар хоочуннарга байыр чедирген. Опал Шулуу, Кара Кат Ооржак эки-ле ойнаар чордулар. «Чогаадыкчы чонум» деп аас-чогаал көргүзүү, «Якут кыс» деп ырыны Марина Чавынчыктың күүсеткени эки, солун болган.

Бо берге, рынок үезинде кандыг-даа чүвениң өртек-үнези улгадып турда, халас чүве кайда-даа чок дээрзин билир бис. Бо бот-тывынгыр артистерниң кырганнарга, инвалидтерге халас концерт көргүзүп бергенинге өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Василий УЙНУКАЙ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА-ХӨЛ РАЙОНУН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва АССР-ниң административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын шиитпирлээр чурумунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1984 чылдың май 8-те № 59 Чарлыынга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры** болза:

1. Чаа-Хөл районну тургузар талазы-биле эргежок материалдарны белеткээш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга 1992 чылдың январь 15-ке чедир киирерин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тудуунуң комитединге, Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының Улуг-Хем район Соведиңге дагзыр.

2. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1992 чылдың январь 10-га чедир улус депутаттарының Чаа-Хөл район Соведи тургустунгужеге чедир, Чаа-Хөл районнуң күүсекчи комитединиң даргазының албан-хүлээлгезин күүседир кижини тур томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 26.

— Бөгүн арат ажылагыйын чугаалажыр. Ооң ажылының талазы-биле райкүүскомга семинар чыылдырган диведиве.

— Апрель дөө бастырып ор. «Ак-Чыраа» совхозтуң сарлык кадарчызы аңаа киржип келгени ол-дур.

«Тос-Аржаан» кафезиниң чанынга турган улустуң аразынга чугаазы ындыг болган. Демги малчын дортала кафеге келди. Танырtanывас дивес, аңаа турганнар-биле мендилешти.

Ооң ада-иези дуржулгалыг малчын кижи-дир. Ондар-оол Баянович Баазаң чылгы малдааш, 15 чыл чедип чоруур. Алызы малчын кижиниң оглу болгаш, ооң ижинге чүткүлдүг болган. 2 чыл аңаа дуваалакчы кадарчылаан. Чоорту боттускайлаң малчын апарган. Сарлыктар кадаргаш, 2 чыл болган.

Синримаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: сарлык кадарчызы А. О. Баазаң.
Каадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

АЛЕКСИЙ АДА: Бурган авыралы биске келзин

Бөгүн—Рождество байырлалы

Сеткил-сорук бистиң чанывыста кожа чоруур деп чүвени даап бодаар бис. Уран чүүл, чурулга, хөгжүм чогаадыгларының сеткил-сорук-биле чүглеттингени бадыткалдыг. Идеялар, чүткүлдер, идегелдер делегейниң бүгү улустарында бар. Кайы-даа чоннуң культуразы, философиязы-биле чоок таныжа бээринге, бүгү талалыг сайзыралче чүткээн сеткил-соруктуң амыдыралын тода көрүп каар сен. Ол дээрге кижилерниң Бурган-биле кады чурттап, ооң мерген угаанынга өөренип ап чорааннының дугайында медерелде артып калган сактыышкын-дыр.

Бурган дугайында, оран-делегей, кижи, чаагай сеткил болгаш каржының дугайында билиишкиннер амгы үеде-даа дириг хевээр. Мөзү-шынар болгаш идеялар кижизидилге болгаш мурнуку салгалдарның салдарын дамчыштыр кээр, а чүнүң-даа бетинде, бурган сагыышынга үндезилеттиниш сайзыраар.

Кажан кижилер угаан-мергениниң дазылы — Бурган дугайында уттуп эгелээрге, оларның чурттаалгазынга хөй-ле частыргылар болгаш эртемге-даа, философияга-даа, практиктиг амыдыралга-даа хажыдыышкыннар тыптып келген. Бурганны уттуптарга, бодааш-кынның, үндараалдарның, өөрүшкүлерниң, минниишкиниң, арыг шынның, ынакшылдың төвү — Чүрек суларааn. Кижиниң тура-соруу кошкаан, ол чаагай чорукту тарыырын уткан, каржы-биле демисежирин соксаткан.

А Бурган кижини утпаан. Черге Бурган оглу Христос төрүттүнүп келген. Бо болуушкун барык ийи муң чыл бурунгаар дүне, Вифлеем хоорайга болган. Ооң херечилери ырак эвеске кадарып чораан кадарчылар болган. Олар ырлап турар ангелдерни — чаагай сеткил-соруктуң кижи овурларын көрген болгаш, төрүттүнүп келген Христос дугайында олардан дыңнааннар. Чөөн чүктен, Персиядан (ам Иран) чүвени өттүр көөр эртемденнер, астрономнар база чедип келгеннер. Оларга орукту көстүп келген сылдыс айтып берген. Кадарчылар-даа, эртемденнер-даа сагыш-сеткил талазы-биле кончуг бедик, чаагай кижилер болганда, олар Христосту тыпкаш, байыр чедирип бараадаан. Олар ол кайгамчыктыг болуушкун дугайында кижилерге чугаалап бергеннер.

Христос бичиизинде чазаныкчыларга дузалажып турган. Ол каяа-даа өөренмээн хирезинде, кайгамчыктыг угаангыр болган. 12 харлыында ол Иерусалим дуганынга кээрге, православ ламалар ооң-биле чугаалашкаш, оон аас, дорт, шын бодалдарын, Ыдыктыг номнарны билирин шак кайгааннар.

Христос 30 харлыында хөй-нити албанын эртирип эгелээн. Ол хөй-ле кижилер-биле ужуражып чугаалашкан. Улус ооң сөстеринде сиңген кайгамчыктыг мерген угаанны магадап ханмас болган. Ол чүгле мерген угаанныг, эртемниг кижи эвес, а Бурганның оглу деп чүвени база билип турганнар. Ооң беседаларының болгаш угаадыгларының соонда, дыка хөй кижилер боттарының чурттаалгазын экижидип, бак чаңчылдарын каап, чаагай амыдыралды туда бээр болганнар.

Христос 12 өөреникчилиг турган, олар кезээде ооң-биле кады чоруур, ооң өөредиглерин дыңнаар, ооң кылып чоруур кайгамчыктыг чүүлдерин көөр турганнар. Олар шуптузун көрүп, сактып алгаш, өскелерге чугаалап бээр. Хөй-ле кижилер Христос дугайында болгаш ооң чурттаалгазы-биле ужуражып, ооң өөредиглерин дыңнап, боттарының айтырыгларынга харыыларны алырын күзээр турган.

Христостуң ындыг ат-алдары, нептерееңгей чамдык кижилерге таарышпаан. Каржы кижилер Христостуң чаагай сеткилин хүлээп көрбээн болгаш ону өлүрер деп шиитпирлээннер. Олар Христосту буруудадыптар чылдак дилеп эгелээн. Ынчалза-даа Христос бодунуң мерген угаадыгларын, чагыгларын доспаан шаанда, аңаа удур чүнү-даа тыппааннар. Христосту өлүргеш, херे азып каарга, ол үш хонганда катап дирлип келгеш, 40 хонук дургузунда бодунуң өөреникчилери-биле чугаалашкан соонда, Дээрде Адазынче ужуп үне берген. Ооң өөреникчилери Христос дугайында улустарга чугаалап, аңаа тейлээрин өөредип турганнар. Хөй-хөй кижилер Христос дугайында билип ап, бергелерге ооң дузазын көре бергеннер.

Ооң дайылмы-биле чоннуң угаан-медерелинде Христостуң төрүттүнген хүнүнүң байырлалы Рождество сагындырып чыдып калган. Христос дээрже ужуп үнгениниң соонда, кижилерге дузалавайн барган болза, олар ону уттуптар турган. Эки сеткилдиг, шынчы кижилерге Христос кезээде дузалажып чораан.

Бөгүн дыка хөй кижилер Христостуң өөредиглерин болгаш чагыгларын уттупкан. Ынчангаш бистиң чурттаалгавыстың мөзү-шынарының быралары читкен, хөй кижилер сеткил-бодалдан ыраан болгаш сайзыраңгайжылганы дилеевестээн. Угаан-бодалдың үрелиишкини материалдыг чурттаалгага база көрүнчүктелген. Ажылдаар-даа, өөренир-даа чүткүл чогу ниитилелдиң болгаш кижиниң байдалынга багай салдарны чедирген. Христостуң ажылга ынаа, мөзү-шынар талазы-биле бедик биске үлегер болур ужурлуг. Ол дугайында эрте-бурунгунуң улуг башкылары Лао-цзы, Конфуций, Будда, Сократ угаадып чораан.

Христос Рождествозунуң байырлалының келгенинге өөрүп тур мен. Чүге дизе Чаагай сеткил-сорук бистиң амыдыралывыстан читпес. Чамдыкта ону уттуптар болзувусса-даа, ол дөмей-ле бар. Байырлал хүнүнде чаагай сеткил-сорук ам-даа хөй-ле болзун дээш тейлээр ужурлуг бис. Бүгү кижилерге чаагай күзээшкиннерни илередип, Бурган авыралын кыйгырып тур мен.

Кызылдың Троица хүрээзиниң игумени Алексий КОСТРИКОВ.

НЕТ ЦАРСК
ОРОГИ К ГЕОС

Амыдыралдың айтырыглары

ШАГ-ШААБИЛЕ ТУРБАС

Хүн эрткен тудум, амыдырал-чуртталганың үнезиниң аартап олурарын эскерип тур бис. Чурт иштинде экономика бергедээрге, чоннуң, ылаңгыя чүгле өлүг акша ап турар кезии — пенсионерлер, инвалидтер болгаш хөй уруглалыг өг-бүлелер база амыдыралга чедишпес акша-төгериктиг кижилерниң байдалы улам кудулап турар. Республиканың чазаа хүн бүрүде хереглээр бараанңардан эгелээш, келир хүнде, айда, чылда Тывага, херек чүүлдерни тыптынар дээш улуг күженишкинниг ажылдап турарын солун-сеткүүл болгаш радио, телевидение таварыштыр көрүп, номчуп тур бис. Ооң-биле чергелештир чоннуң социал камгалал айтырыглары ол бүгү күженишкиннерниң кызыл удазын дөзү болур ужурлуг.

Бо одуругларны номчаан кижи, бир болза, ону херекке албайн баар, бир болза, улуг идегээшкинниг артар, чок болза, «шын-дыр харын, чон дугайында сагыш салбас чазактың херээ чүл?» деп-даа боданыр чадавас. Мындыг аңгы-аңгы хөөннерни кедээ черниң чурттакчылары, хоорайда пенсия ап турарлар-биле хөй удаа ужуражып тургаш, дыңнаан мен. Үстүнде кииргеним үш бодалды илереткен бөлүктерниң чаңгыс аай бодалы база бар. Ол дээрге, удавас өзер пенсия хемчээли. Шынап-ла, бис бо хүнге чедир күрүнеден кежик манап чурттап өөренип калганывыс кончуг. Көрүңер даан, чүү болуп турар-дыр: пенсия, пособие акшазының хемчээли улгатканы-биле, мурнунда акша-хөреңги тоовайн чораан улус ам барык шупту кезии социал-хандырылга килдистеринге олбо акша алыр эргелерин шынзыдып кээп турар. А кедээ черлерде ол акшаның түңү чамдык алыкчыларга муң рубль чоокшулап, харын-даа ажып турар. Кедээ Совет ажылдакчылары-биле чугаалажырга, пенсия, пособие алгаш, ажыл чок олуруп-каннар дыка көвүдээн. Ындыгларны кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгезинге, хөй кыргылдазы болгаш сиген-ширбииш белеткелинче үндүрери бергедээн. Оон кедерезе улуг өртектиг арага садар, эр, херээжен дивес ажык-кончаалыг көзер ойнаар.

Берге үелерде ол-бо солун, сеткүүлге «чалгаа, кылып билир чүвези чок» дирти бээривис база ындыг-ла үндезин чок эвес-тир. Ам черле болур эвес бе, чонум? Чазактан чеже кежик манаар бис? Шаанда дег алгы-кеш эттеп, дүк хап, салып, деспи, согааш чазап чораанывысты сактып келзе чүл? Ажыл дээрге-ле туруйбу-биле бажың тудары эвес-ле болгай.

Ажыл аайы-биле сургакчылап чорууржа, хөй-ниити чемненилге черлериниң чеминиң шынары куду, өртээ улуг, кижи чемненир безин хөңнү чиде бээр. Оон орнунга ол-ла, черниң бичии хос черинге изиг сүттүг шай, саржаг, соктаан, быжырган далган, тараазын садыглап орар кырганның чемин сеткил ханып, каш-даа акша дээр болза, садып чип алыр ийик мен. А багай аъш-чем белеткээн күрүне ажылдакчылары таска дүжер апаар.

Бөгүн-даарта тургустунар рынок экономиказы мону негеп кээр. Тос кожууннуң кырганнары, чалыы чорааны сактып, «Шын» солунну арын кылгаш, ажыл-үүлезин айтыржып, аныяк-өскенге арга-дуржулгазын дамчыдарын күзээр-дир мен. Болуп турар өскерлишкиннерниң хайгааракчызы болбайн, идепкейлиг тургузуукчулары болуруңарга бузурээр мен.

Виктор ДАҢЗЫ-БЕЛЕК.

Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизиниң специализи.

Материал парлаттынган соонда

ТҮҢНЕП ЧУГААЛАШКАН

«Шын» солуннуң корреспондентизи Виктор Кара-Салдың «Өөделевес болдувус, ам канчаар бис?» деп эгелиг материалы эрткен чылдың төнчүзүнде үнген. Ук материалда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Краснояровка сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилериниң ажыл-амыдыралының дугайында бижээн. Ынчангаш ооң-биле холбаштыр совхозтуң удуртулгазы, профэвилел комитеди ук материал-биле танышкаш, чамдык түңнелдерни үндүрген.

Чурттаар оран-сава дугайында авторнуң бижээни «Бо бичии сууржугашта хос бажыңнар сөөлгү үеде эндерилген... А чүзү-даа чок, хос ханалар арткан бажыңнарга улус чурттап шыдавас дээрзи билдингир болгай...».

Ооң чылдагааны мындыг. Бирээде, ол бажыңнар эргижирээн, чурттаар арга чок апарган. Часкы үелерде ол бажыңнарны эрээн хар хөөлбектелгеш, долгандыр ала бээр.

Бо бүгүнү барымдаалааш, совхозтуң удуртур черлери база профэвилел комитеди ооң ажылчыннарын өскээр көжүргеш, ол бажыңнарны бускаш, бүдүрүлгеге ажыглап болгу дег кезектерин тускайлааш, ферманың бодунга ажыглаарын шиитпирлээн. А ферманың чамдык ажылчыннарын совхоз төвү — Балгазында бажыңнар-биле хандырган.

Авторнуң «...Ажылчын кижилерниң амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдар фермада тургустунмаан» дээнинге чөпшээрежир аргам чок. Чүге дизе ферманың ажылчыннары Балгазында эки дериттинген бажыңнар-биле хөй кезин хандыртынган. Ферма ажылчыннарының уруглары Балгазын школазында өөренип турар.

Авторнуң бижээни болза: «Ферманың ажыл-ишчилери ооң мурнунда үеде ында делгем, хөй өрээлдерлиг садикке уругларын тургузуп турган болза, ам ол бажыңның одалга системазы үрелгенинден уругларны Балгазынче чедирип турар» дээн.

Ол шын. Садиктиң одалга системазы үрелген. Мында чаңгыс эвес чылдагаан бар. Садик болза 25 уруг турар кылдыр туттунган. А херек кырында анаа 12 уруглар турган. Ынчап кээрде, садикке 11 ажылчынны тудуп турган. Ынчангаш бир урутта-ла бир ажылчын онаажыр турган. Бичии уруглар садикке турганы дээш ада-иелер төлээр апаар болгай. А совхоз 11 ажылчынның шалыңын ай санында төлеп турган. Ол ажыктыг бе?

Садикке турган 12 уругларның чүгле 5-и ферма ажылчыннарының уруглары болган дээрзи сөөлүнде хыналдадан илерээн. Бо бүгүнү совхозтуң удуртулгазы өөренип көргеш, уругларны Балгазында «Теремок» биле «Колосок» садиктеринге дарый үлей тургусканы шын.

«Фермада дыштанылга кежээлери, культурлуг хемчеглер эрттириптер чер чок» дээн. Аңаа база чөпшээрежир аргам чок. Чүге дизе фермада кызыл-булуң бар. Мурнуку үелерде аңаа кинону безин көрүп турган. Амгы үеде ол анаа хос турар. А ооң ажыл-чорудулгазын районнуң культура ажылдакчылары харыылап турган. Маңаа агартынар дивейн тур мен. Чүге дизе, бир талазында, бо талазы-биле совхозтуң удуртулгазындан чедир кылбайн турар чүүлдер бар. Ынчалзажок районнуң культура килдизи база үлүүн деңней «чүктээр» ужурлуг.

Автор фермада ажыл төлевириниң, хлеб, почта чедирилгезиниң дугайында база бижээн.

Почта чедирилгезиниң дугайында чүнү чугаалап болур мен? Сүт-бараан фермазынга почта харылзаазын үзүктелдирбези-биле чартык шалыңга (0.5 ставка) бир штатты тургускаш, төлевирин каш чыл улаштыр совхозтан ап келген. Ферманың удуртулгазы, ооң ажылчыннары бо айтырыг талазы-биле боттарының тургузуп алганы почтачызындан дорт негээр ужурлуг.

Ооң база бир чылдагааны — Балгазында почта харылзаазының ажылының сөөлгү үеде кошкаанында. Чүге дизе солун, сеткүүл 2-3-даа хонук озалдап кээп турарында. Маңаа хамаарыштыр почта ажылдакчыларын болаңдырар үе келген.

Ам материалда четпестерге хамаарыштыр совхозтуң удуртулгазы чүнү кылганыл, айтып көрейн.

Бирээде, саанчыларның, кадарчыларның ажыл төлевирин улгаттыргаш, дарый таныштырган бис.

Ийиде, Балгазынның пекарнязы улуг. Хлеб-биле «Россия» совхозту, Сой, Кызыл-Арыг суурларны база Балгазынны долузу-биле хандырып турар. Чамдык үелерде, хлеб үзүктели бергенде, ону Бай-Хаак суурдан сөөртүп турар. Хөй чурттакчылыг черге хлеб чедишпейн турары шын. Ынчангаш бо хүннерде Краснояровка фермазынче хлебти пекарнядан дорт сөөртүп, неделяның бирги база дөрткү хүннеринде чедирип турар.

Үште, ферманың удуртукчуларының ажылында четпестер бары шын. Бо талазы-биле совхозтуң администрациязы, профэвилел комитеди доктаамал хайгааралды чорудуп турар.

К. ОЮН.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң экономизи.

РЕДАКЦИЯДАН. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Краснояровка сүт-бараан фермазында саанчыларның, кадарчыларның болгаш өске-даа ажылчыннарның дугайында «Шынга» моон мурнунда парлаан материалга хамаарыштыр харыы-чагааны совхозтуң экономизи К. Оюн (адын адаваан) бисче чоруткан. Ынчангаш авторнуң чагаазын кызырбайн, эдилге чогу-биле парладывыс.

Дина Ондар ында чээрби ажыг чылда хойжулап келген. Бедик түңнелдерин ол берге ажыл-иштен доктаамал ап келген. Ээрбекке хөй малды өстүрүшкен.

Дина Петровна Ондар ам «Ээрбек» совхозта мурнакчы хойжу Виктор Ондарның дузалакчы кадарчызы болуп, малчыннап турар. Хойлар удавас хураганнап эгелээр, Дина Петровна хураганнарны ажаар, чемгерер ажылче шилчиир. «Чүс ажыг хураганны менди доруктурар хүлээлгелиг мен»—деп, дуржулгалыг хойжу биске чугаалады.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

ШӨЛЭЭН САДЫП АЛЫР

Өвүр районнуң хереглекчилер ниитилелиниң № 1 аъш-чем магазинниниң садыгжылары Зинаида Сумуяовна Сат, Долзатмаа Салчаковна Октябрь 1991 чылдың январь айдан эгелеп ажылдап турар магазинни арендага хүлээп алган. Ук магазин садып алыкчы чонну норма-чижектиг барааннардан аңгыда, шыдаар шаа-биле эът, колбаса болгаш сүт-биле хандырар сорулганы салган. Чайгы үеде сүт болгаш сметана, творог аймаан, эът, колбасаны чоңга четчири-биле садып, Чадаана заводундан сүт, сметана, творог аймаан сентябрь айга чедир саткан.

Эът, колбасаны Кызыл-Мажалыктың эът комбинады-биле дугуржуп алгаш, шээр малдың баар, баш, дуюг, обрезтээн эъттерин үзүктел чок садыглап келгеннер.

Долзатмаа Октябрь, Зинаида Сат бо хүннерде планнарын 130 хуу күүсеткеннер.

Бо ийи садыгжыны мактап кагза артык эвес боор. Чүге дизе, арага аймаан садар чурумун бир янзы, сагынгыр-тывынгыр ёзу-биле, норма-чижектиг чем садып алыр кижилерниң дансызын ёзугаар өйлеп садып турарлар. Магазин ынчаар садыглап эгелээрге, оочур былаажып, күштүг, шыырактар он-чээрбизи-биле, хааржак-хааржаа-биле садып ап турбас апарган.

Зинаида Сат биле Долзатмаа Октябрьның чогаадыкчы ажылы өске-даа садыгжыларга үлегер болзун.

Моон мурнунда кандыг туржук бис: арага магазинче кирерге, чүгле күштүглер садып ап турган. Ам дээрге, шөлээн болгаш хостуг.

Успундай САЯ.

А мен мынча дээр мен

АРЫГ ШЫН ТӨРҮТТҮНЕР

Кижиниң сеткил-сагыжы ооң чурттап турар чер-девискээриниң агаар-бойдус байдалдарындан улуг хамааржыр болгай. Дээр бүргег, чер соок хат-чотканныг болза, кижиниң сеткили аңаа өөрүвес, ооң шырайы арай дүндүгүр чоруур. Дээр көк торгу дег хөлбеңейнип турар, чер кырын эрээн шокар чечектер шыпкан сагланайнып чыдар, чырык, чылыг агаар мага-ботту тааладыр чиннеп чоруур болза, кижиниң сагыш-сеткили боду-ла ырлай бээр. Арын-шырайны хүлүмзүрүг долар.

Ынчаарга ниитилелге хамаарыштыр алырга, база ындыг. Ниитилел тайбың, чаагай, бай-байлак болганы-биле ында чурттап турар кижилер тодуг-догаа, каас-шиник, чиксээнин чип, кедиксээнин кедип чоруурлар болза, ынчан кижилер оожум, тавында болгаш бот-боттарынга артыктажыр, адааргажыр сеткил турбас, аажок хүндүлежип чурттаар.

Ам бистиң ниитилеливисти, ап көрээлиңерем. Кедергей улуг делгем чурт-девискээрлиг, миллион-миллион сан-түңнүг, аңгы-аңгы аймак-сөөк хөй чоннуг, өктергей бай-байлак, хая-даш дег мөге-күштүг социалистиг күрүневис тос башка кылдыр буступ чаштай берген. Күрүнениң хамаатылары ам чиир чемге чединмейн, аштап, кедер хепке чединмейн, самдарап эгелээн үеде, кижилер клеткаже хенертен киир октаттырыпкан куш ышкаш, кедергей девидеп, алгырыжып-кыжкыржып, атчып-сокчуп, өлүржүп-чидиржип эгелээни бо-дур. Моон чижектерин боттарыңар билир силер.

Бисте ам ажык-чарның үези болганда, бо аш-түрегделдиң коргунчуг клетказындан канчап үнерил дээш, кижи болганы-ла бодунуң бодал-сүмезин ыткыры-биле алгырып эгелээн. Ол алгы-сүмелер чаңгыс аай эвес, кижи бүрүзүнүң чүвени угаап-бодаар шаг-шинээ-биле аңгы-аңгы, харын-даа бот-боттарынга кедергей удурланышкак-даа болгулаар. Мындыг шуугаазыннарны кижи дыңнаарга-даа, номчуурга-даа олар, шынап-ла, алгыш-кырышка аажок дөмейлежип турар. Ынчангаш чамдык эштерниң «Маргышкан херээ чүл?», «Ам маргышпаалыңар!» дижи берген ужуру бо.

Амгы кижилер аажок шугулдап, хорадап турарлар. Оларны ам чаш уругларгылаштыр «Ытташпаңар! Шимээргешпеңер!» деп чагырып алыр арга чок. Ынчангаш чамдык эштерниң «Ам маргышпаалыңар! Кырышпаалыңар!» дээн «буянныг» чагыг-сүмелери бодунуң чогуур өйүнде эвес, арай эрте, амдыызында чүү-даа экиживейн, кандыг-даа түңнел үнмейн турда, дыңналып турар-дыр. Ынчангаш бо кыйгырыгны кым-даа деткивес. Деткиирге-даа, моон эки түңнел үнмес. Канчап амыдыралдың деңнелин чүгээр экижий бээрге, кижилер кымның-даа киржилгези чокка, боттары-ла оожургай бээрлер. Ынчангаш солуннар-даа, радио, телевидение-даа бо маргылдааларны эвээжедиринче эвес, а оларның угаан-сарыылдыгларын элбээ-биле парлаарынче болгаш дамчыдарынче сагыш салыр херек. Чамдык шын эвес санал-сүмелерниң мегезин тудуп, оларны сойгалап илереткен чагааларны база долузу-биле чыртса эки ышкаш.

Моон-биле кады бир өске агым база тыптып келген. «Шын» солундан чоокта чаа «Номчуур хөңнүм чок» деп чүүл номчаан мен. С. Тока, Г. Ширшин сугларны ынча дыка шүгүмчүлээн херээ чүл дээн уткалыг шугулдаашкын хире болган чүве. Тока биле Ширшин Тыва Республиканың бүгү-ле амыдырал байдалынга киржилге чок эвес, а аажок улуг хамаарылгалыг чораан бистиң баштыңчыларывыс-тыр. Ынчангаш бо ажык-чарлыг үеде оларның дугайында чугаа ыяап-ла үнер апаар, харын-даа хөй катап. Чамдык кижилерниң «хөөнүүнден» азы «хөөн чогундан» хамаарылга чокка, кижилер ам боттарының үзел-бодалдарын ажык-биле бижип, чугаалап чоруур апарганнар болдур ийин. Мээң силерге, «Номчуур хөөн чоктуң» авторунга, сүмем бөдүүн-даа бол, билдингир: номчуур хөңнүңер чок болза, ынай каап канар, ол-ла. Оон чүү-даа болу бербес.

Амдыы чылын, соңгуу чылын чүү болу бээр ирги кылдыр бодандырар мындыг туугай берге үеде кижилер аразынга, харын алышкыларның болгаш адашкыларның-даа аразынга шыңгыы маргылдаалар кыптыгып келгилеп болур. М. А. Шолоховтуң «Дон рассказтары» деп номун номчааннар мону кончуг эки билир.

Херекчок-ла черден маргылдаа үндүрер, дүвүрээзин көдүрер кижилер база бар. Оларны харын «Ытташпаңар!» дээри чөп. Массалыг информация редакциялары мону база кичээнгейге алза эки ышкаш.

Чамдык эштерниң алгышпаалыңар, маргышпаалыңар дээн чүүлдерин номчааш, «Тываның аныяктарынга» үнген бичии Шораананың «Ынак болгаш көөр хөңнүм чок тыва чонум» деп чүүлү сагыжымдан ыравайн барган. Шынап-ла, тывалар кандыг кончуг кортук, шын-даа, меге-даа албадалдың аайындан черле эртпес, чүгле «Чаа!», азы «Чээ!» деп байырлалдыы-биле хүлээп алыр, кандыг кончуг чөпшүл чон боор бис.

Ам безин орустар дептеринден корткаш, орус дыг-дыглар дижип турар бис. Чүнүң-даа эки-багын ылгавайн чыда-ла, кул ёзу-биле мөгейип хүлээп алыр чаржынчыг чоруктан адырлып көрээлиңер, эргим чонум. Кыйга, чүге-даа херээ чок сугзуг айтырыгларга эвес, а чугула херектерге маргылдаалардан көдүрээлиңер. Маргыжып тургаш, чүвениң шынын тып өөрениилиңер.

Бозур даштан бузулбас каң сыстып үнер, маргылдаадан арыг шын төрүттүнер болгай, чонум!

Моңгуш ЭРГЕП.

Бистиң интервьювус

КОЛ ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди эрткен чылын чаа тургустунган. Ону тургусканының кол сорулгазы—черниң ажыглалын экижидери, черниң ёзулуг ээлери боор болур тараачыннарны болгаш араттарны ажыл-ишке деткиири, кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринге дузалажыры.

«Шынның» корреспондентизи Ш. Суван комитеттиң даргазы А. Т. Сотпа-биле чугаалашкан.

А. Т. Сотпа: — Черни камгалаар талазы-биле дээштиг хоойлу дүүнгү ССРЭ-ге ажылдап кылдынмаан турган. Чер—чоннуң өнчүзү, ону камнаар херек дээрзин ССРЭ-ниң Үндезин хоойлузунга анаа-ла айтып каан. А канчаар камгалаарының хоойлу-дүрүм быралары чок болганындан черни үрегдээни, ооң хөрзүнүн баксыратканы дээш, өске-даа хоралыг ажыл-чорудулганың уржуктарының харысалгазын кым-даа чүктевейн келген. Черниң байлаа эгээртинмес, кижи агаар-бойдустуң чагырыкчызы деп философия-биле чурттап келгенивистиң түңнелинде черни хоозурадырының кырынга келгенивис бо. Оон ыңай, угаан-медерелививистен чаагай тыва чаңчылдарны хөлүн эрттир атеисчи пропаганда-биле үндүр кысканының түңнелинде, агаар-бойдуска чоннуң камныг чаңчылдарындан, оран-таңдызынга чүдүлге-сүзүүнден чарлыр часкан бис. Оран-таңдызының бойдузунга, үнүш-дүжүдүнге, аң-мениинге, балык-байлаанга камныг болурунуң чаңчылдары-биле чүс-чүс чыл чурттап, черниң агаар-бойдузун тывалар камнап, камгалап ап шыдааннар. Чижээлээрге, чылда 4-5 катап одар солуп көжүп, малын азырап чорааннар. Ооң түңнелинде, эңме-сан-чок малды азырап, мал одарларын үревейн келгеннер. Совет эрге-чагырга чылдарында коллективтиг ажыл-агый тургустунуп, чер болгаш мал ажылын шын эвес чорудуп келгениниң түңнелинде, одарларны үрээн. Бир эвес черни ажыглаарының, ону камнаарының, ол дээш харысалга дугайында тодаргай хоойлу турган болза, байдал бөгүн сыр өске турары магат. Черни шын эвес ажыглап келгениниң уржуктарын дараазында чижектер-биле көргүзүп болур.

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхоз тараалаң ажыл-агыйларның бирээзи турган. А эрткен чылын чаңгыс-даа килограмм тараа ажаап албаан. Чылдагааны — тараа шөлдериниң хөрзүнүнүң баксырааны, ону бок үнүштерниң хөме алганы. Бир эвес хөрзүннүң шынарын баксыратпас дээш хемчеглерни ап келген болза, чер дүжүттүг болур турган ийик. Тес-Хемде «Кызыгаар» совхоз суггаттыг шөлдерлиг. Ол хирезинде, эрткен чайын мал чемин четчир кылдыр белеткеп албаан. Харлыг кыш дүжүптерге, сиген кезип кирипкеннер. Бо бүгү дээрге, черни шын эвес ажыглааның уржуу-дур.

Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларын деткиир талазы-биле күрүне комитединиң черни ажыглаарын экижидер талазы-биле ап чорудар хемчеглери улуг ужур-дузалыг болур ужурлуг.

— Алан-оол Түлүшевич, чер дугайында элээн каш хоойлулар хүлээп алдыңар. Оларны чер-черлерде боттандырып турарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— «Кедээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында», «Чер реформазының дугайында» Тыва Республиканың 3 хоойлузу хүлээп алдынган. Арай оожум-даа болза, ол хоойлулар боттанып эгелей берген. Эң ылангыя «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Хоойлуга даянып алгаш, ажыл-ишти чорудуп болур чүве-дир эвеспе деп, кижилер бүзүрей берген. Оон чижээ — арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны кижилерниң дидими-биле тургузуп эгелээни. Хамык-ла чүүлдер ховартап, өртектер өзүп турар үеде бот-тускайлаң ажылдаар деп шиитпирлеп алыры — белен эвес херек. Бир эвес 1991 чылдың октябрь айга чедир Тывага 100 хире арат, тараачын ажыл-агыйлар турган болза, а ол-ла чылдың декабрь айда оларның саны 230 чедир өскен. 1992 чылга чедир улам көвүдээри чугаажок. 1 арат ажыл-агыйда ортумаа-биле 3 кижи ажылдап турар. Көвүделиптээлиңер. Араттарның ниити саны 2-3 ортумак совхозтуң ажылчыннарының санынга дең ышкажыл. Бир эки чүүл — арат, тараачын ажыл-агыйларны тургузуп турар кижилерниң хөй кезии аныяктар-дыр эвеспе. Чаа шыырның ажыл-ишчи кижилери хевирлеттингенин арат ажыл-агыйлары бадыткап турар-дыр. Ол кончуг эки. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга эрткен чылын 141911 га черни быжыглаан. Чаа тургустунар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга тускайлап бээри-биле 28 муң га черни улус депутаттарының район Советтеринге быжыглаан.

Республиканың Дээди Совединиң хоойлуларын амыдыралга боттандырып чорударынга чер-чер Советтери шушпен ажылдап келгеннер. Чижээлээрге, база-ла «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Хоойлу дижик. Советтерниң боттандырар ужурлуг хүлээлгелери ында тодаргай айыттынган. Черле ынчаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузар, хөгжүдер дугайында хоойлулар, шиитпирлер дээрге Россияның чазааның экономиктиг политиказы-дыр. Ону бис боттандырып чорудар ужурлуг бис. Өнчүнүң шупту хевирлерин хоойлу-дүрүм ёзугаар деңнеп каан болгай. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары биле күрүне бүдүрүлгези болур совхозтарны, колхозтарны база. Ол хирезинде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хууда ажыл-агый деп чылдагааннап, ындыг ажыл-агыйларны тургузуп алган кижилерни боттары хуузунда байыыр дээн кижилер деп буруудадыр хөөннер даргаларның талазындан безин бар. Шак ындыг бодал арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар тургузуп, бот-тускайлаң ажылдап эгелээн кижилерге күзенчиг эвес хамаарылганы чамдык кижилерниң талазындан болдуруп турар. Ынчангаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга чер тускайлап бээр, машина-техника, мал-маган талазы-биле дузалаар дээн ышкаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге шаптараазыннарның тыптып турарының бир чылдагааны-даа ында.

Чер реформазын боттандырып чорудар талазы-биле депутат комиссияларын Советтерге тургузар ужурлуг. Ылаңгыя Тес-Хем районга болза, ындыг комиссиялар тургузарын узамдыктырып келген. Чамдык Советтерде комиссиялар тургустунган-даа болза, ажылдавайн турар. Эрткен чылдың октябрь айга чедир районнарда черниң курлавырын тодарадып, кайда кандыг черлер барының чизезин чорудар ужурлуг турган. Ол ажылды база дыка узамдыктырып келген. Чер реформазын чорударынга хамыктың мурнунда Советтер сонуургалдыг болгу дег, чүге дизе чер үндүрүүнден кирген акша-хөреңгини Советтерниң агар санынче киирер, ону кедээниң социал айтырыгларын шиитпирлээринге. Советтерниң девискээринде черлерниң ажыглалын экижидеринге ажыглаар болгай. «Чер өртээниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган соонда, Советтерниң чер реформазын боттандырып чорудар талазы-биле ажылы экижиир боор деп идегеп турар мен. «Чер өртээниң дугайында» Хоойлу төлевилелиниң дугайында 1991 чылдың декабрь 28-те «Шын» солуннуң үндүрүлгезинде «Черниң өртээ чежел?» деп чүүлден номчуп ап болур. Үстүнде адааным хоойлуну хүлээп аптар болза, бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээр, черни багай ажыглааны дээш харысалгалыг болур. Ындыг байдалга чер ээлери ону ажыглаар, камнаар дээш кызып ажылдаар апаар. Амгы үеде черниң ажыглалы дыка багай. Чижээлээрге, Межегей суурнуң чурттакчыларының бажыңнарының чанында черниң 70 хуузу эрткен 1991 чылда ажыглаттынмаан болган-дыр. Аъш-чем аймаа кызыыдаан, амыдыралдың байдалы бергедээн, бо үеде черни ынчаар ажыглап болур бис бе? Бажың чанында черни ажыглаваанын дээш торгаалдың хемчээлин ажыглаттынмаан черниң үндүрүүн 10 катап көвүдеткен хемчээлге доктаадырын хоойлу төлевилелинде көрүп турар.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларындан аңгыда, боттары хууда амыдырал тудуп, каш малын азырап, көжүп чоруур кижилер бар болгай. Олар колдуунда хөй чыл малчыннаан улуг назылыг кижилер, пенсионерлер. Мал ажылынга, малга өөренген болгаш, олар мал-маган чокка чурттай-даа албастар. Оларның эрге-ажыын Тыва Республиканың Чер кодекизинге, чер дугайында хоойлуларынга тодаргайлаар, оларның эрге-ажыын камгалаан өскерилгелерни хоойлуларга киирер болза эки деп бодалдыг мен. Тес-Хем районда хууда ажыл-агыйлыг ындыг 164 өреге бар-дыр. Өске районнар-биле кады алыр болза, республикада та чеже хууда ажыл-агыйлыг өрегелер бар чүве. Олар шуптузу күрүнеге хөй малды азырап өстүрүп берген хоочун малчыннар-дыр деп үстүнде чугаааладым.

Тыва Республиканың «Чер өртээниң дугайында» Хоойлу төлевилелин, черни ажыглаарының болгаш камгалаарының күрүне контролюн боттандырарының чурумунуң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң дүрүмнерин солуннарга парлаар болза эки деп бодалдыг мен. Олар чоннуң амыдырал-чуртталгазынга улуг салдарлыг болур документилер-дир.

— Чуртта амгы байдал-биле алыр болза, Чер реформазының болгаш тараачын, арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле күрком экономиктиг чаартылышкыннарга кэскү черни ээлээр-дир. А чон-биле канчаар ажылдап турар силер?

— Кая-даа ажылдап чораш, чон ортузунга тайылбырдан ажыл-иштиң бүдүмчелии дыка хамааржыр деп бодалдыг кижи мен. Чер реформазын чорудар, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле тайылбыр ажылын комитеттиң ажылдакчылары чон ортузунга база чорудуп турар.

Чер — бистиң чемгерикчивис. Ону канчаар ажыглап, камнап, болбаазырадып алырывыстан амыдыралывыстың тодуг-догаа чоруу хамааржыр. Черивисти чогумчалыг кылдыр ажыглаарының хоойлу-дүрүм үндезини, чер реформазын чорудуп болуруну байдалы эрткен 1991 чылда тургустунган-дыр. Бо чаа 1992 чылдан эгелээш, чер-чер Советтери, янзы-бүрү хевирниң ажыл-агыйлары, шупту-ла кижилер демниг ажылдап кириптерин күзээр-дир мен.

СОРУЛГАВЫС МЫНДЫГ

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының бирги съездизиниң киржикчизи чугаалап тур

1991 чылдың октябрь айның 26-27-де Москва хоорайга Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының тургузукчу конференциязы болуп эрткеш, партияны тургускан дугайында номчукчулар билир болгай.

Аңаа үндезилээш, Кызылга ноябрь айның 23-те социалистиг партияның Тыва республика организациязын тургузарын чугаалашкан тускай конференция болуп эрткен. Устав болгаш программаны Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалынга дүүштүр ажылдап кылгаш, хүлээп алган бис. Ол ышкаш бирги съездиге белеткелди чорудар дүүштүрүлге чөвүлелин тургускан. Район бүрүзүнде ындыг чөвүлелдерни район организацияларын тургузары-биле база тургускан. Бо ажыл Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем районнарда, Кызыл хоорайда эки чоруп турар.

Моон-биле чергелештир чамдык СЭКП райкомнарының секретарьлары турган эштерниң дугайында шүгүмчүлелди чугаалавас аргам чок. Социалистиг партияны тургузуп турар үевисте эрги СЭКП кежигүннериниң салым-чолун шиитпирлеп, оларга чөптүг дузаны чедирерин бистиң конференцияның делегаттары дилээн чүве. Ындыг-даа болза чамдык секретарьлар оларже көрүнмейн, оларга кандыг-даа дуза кадарындан ойталаан. Ындыг дузаны олар чедирер турганнар. Чүге дээрге партия обкому, райкомнар дүжер дугайында херек кырында кандыг-даа пленум, хуралдар эртпээн болгай. Эрги коммунистерниң салым-чолун шиитпирлээринден эштер Неделин, Губарев, Петров, Күжүгет, Кара-Сал, Шыырап олар ойталааннар. Ооң түңнелинде хөй-хөй коммунистер «бистер канчаар улус бис» деп биске кээп, хөй-хөй чагааларны бижип турган. Үстүнде айыткан эштер болгаш оон-даа өскелер мурнунда чүгле олча, эрге-дужаал, чылыг чер дилеп, ынаар чүткүп чорааны амна херек кырында көстүп келгени илдең-дир.

Бо чылдың ноябрь айның 21-де РСФСР-ниң Юстиция министерствозу Россияның Ажылчы чоннуң социалистиг партиязын бүрүткээш, тускай херечилелди тывыскан. Партия оон эгелээш-ле, ёзулуг хоойлужуткан партия апарган. Ол ышкаш янзы-бүрү регионнарда партияның организациялары база хоойлу ёзугаар тускай партия эргелерин ап, күштүг апарганнар. Ынчангаш бистиң Тыва Республиканың ажылчы чонунуң социалистиг партиязы база-ла бадыткаттынган, политиктиг партия болуп, юридиктиг эргени алган. Ам чоокку хүннерде банк органнарынга тускай агар санны ажыдып, саң-хөө айтырыын шиитпирлеп эгелээр бис, а январь айда, ортан үезинде, бирги организастыг съездини эрттирерин планнап алган бис. Ооң соонда чер-черге эге болгаш район организацияларын тургузуп эгелээр бис.

Декабрь 21-22-де Москва хоорайга Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының бирги съездизи болуп эрткен болгай. Ол съездиге Россия Федерациязының 65 регионнарындан барык-ла 400 хире делегаттар, 169 чалаттырган болгаш боттарының күзели-биле келген кижилер киришкен. Чамдык регионнардан кывар-чаар материалдарның үзүлгени-биле делегаттар кээп шыдаваannар. Ынчалза-даа боттарының чаңгыс эп-сеткилин, социалистиг партияны деткип турарын илереткен телеграммаларны удаа-дараа чорудуп, съездиге байыр чедирип турду. Ол ышкаш съездиге Казахстан, Узбекистан, Молдова, Беларусь, Украина болгаш өске-даа хамаарышпас, бот-догуннаан республикаларның төлээлери келген. Францияның социалистиг партиязының төлээзи Абовин Егидесо съездиге киржип, чүве чугаалаан. Ниитизи-биле съездиге 60 ажыг бижиткеннерден 25 кижи санал берген. Съездиге чугаалашкан кол айтырыглар мындыг:

Россияда социал-экономиктиг байдал дугайында илеткелди РСФСР-ниң улус депутады И. П. Рыбкин кылган.

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының чоокку сорулгаларының дугайында оргкомитет кежигүнү Г. И. Скляр илеткээн.

Социалистиг партияның программазының дугайында (илеткелчи оргкомитет кежигүнү А. Н. Мальцев).

Партияның удуртур органнарын соңгуур дугайында айтырыг. Илеткелди оргкомитет кежигүнү, РСФСР-ниң улус депутады Е. С. Красницкий кылган.

Бо айтырыглар талазы-биле шыңгыы, дүшкүүрлүг чугаалар болган. Съездиге чүве чугаалаан кижи бүрүзү-ле амгы үедеги кризистен уштунарынче угланган хемчеглерни ниитизи-биле деткип, ол дээш аңаа идепкейлиг киржип, ажылдаарын бадыткап турганнар. Съездиниң киржикчилери ниити чуртта болгаш Россия Федерациязында политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың хүн бүрүде парыыдап турарын сагыш-сеткилдиң дүвүрээзини-биле демдеглеп турганнар. 1985 чылда эгелээн эде тургустуушкун кандыг-даа чаартышкыннарга чедирбээн, харын-даа чуртту сандаргай байдалче киирген, чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңнели оранчок баткан болгаш бараан-сараан өртээ хостуг өртекче кирбейн турда-ла, каш катап улгаткан, чоннуң ортузунга бүзүрел чок, дадагалзалдыг бодалдарны чайгаар-ла тургузуп келген. Бистер, социалистиг партияның талалакчылары, кежигүннери бо байдалды чон-биле үлежип, улуг сагыш човаашкынын илередип турар бис.

Партия съездизиниң киржикчилери мындыг берге байдалдың үезинде чурттуң кризистен уштунарын, чоннуң, эң ылаңгыя бистиң аныяк-өскенивистиң келир үезин бодаан, ону ыдыктыг хүлээлгези кылдыр санап турар кижилерни чаңгыс эп-сеткилдиг кылдыр каттыжарынче кыйгырып турар. Съездиге салдынган кол сорулгаларны айтыры чугула. Оларның бирээзи — Төрээн чуртка, республиканың бердингенин, ооң культуразын, төөгүлүг чаңчылдарын, байлаан чаңгыс эп-сеткилдиг камгалаары болур. Оон ыңай бодунуң эш-өөрүнүң, өг-бүлезиниң, хоорайның болгаш кодээниң ажыл-ишчилериниң, аныяктарның, албан-хаакчыларның, күш-ажылдың хоочуннарының, кудуку ажыл төлевирлиг кижилерниң, пенсионерлерниң эрге-ажыктарын бүгү-ле бар хемчеглерни ап турган, бичии-даа болза, чедишкиннерни хүн бүрү чедип ап турган камгалаары болур. Партия кижилерниң ажылдаар, дыштаныр, өөренир хостуг эргелерин камгалаарынче улуг күштү салырын бодунуң программазында бижип алган. Бо-ла бүгү айтырыгларны шиитпирлээрин чүгле тайбың, конституция ёзугаар көрдүнген арга-методтар-биле боттандырар.

Рынокче шилчип кирип турар үеде партия бүгү-ле чер-чер Советтериниң шиитпирлерин деткиир (бир эвес олар чоннуң сонуургалынга удурланышкак эвес болур болза).

Ол ышкаш социалистиг партия чоннуң эрге-ажыктарын, социал-экономиктиг байдалдарын экижидеринче угландырган күүсекчи органнарның хемчеглерин долузу-биле деткиириңге белен. Социалистиг партия ажыл-агый удуртукчуларының демократчы эгелээшкиннерин деткиир. Социалистиг партия чоннуң, эң ылаңгыя колхоз, совхозтарның ажылчыннарының социал байдалын экижидер, оларның ажыл төлевирин улгаттырар дугайында хемчеглерни бирги чергениң сорулгазы деп санап турарын съездиге медеглээн.

Бистиң партиявыс хээлилээр, хээлилеттинер, чиижең садыг кылыр, эрге-дужаалын шын эвес ажыглаар кижилер-биле, хоойлу-дүрүмнүң кандыг-даа хажыдыышкыны болгаш кара туразында аажылаашкын-биле демисежирин бодунуң хүлээлгези кылдыр көрүп турар. Ол ышкаш экономиктиг эде тургузуушкунну хуужудулганы күш-биле чорударынга удур.

Тываның байдалынга дүүштүр черни садарынга удур бис. Ындыг-даа болза, сад, дача участоктарын садарынга удурланмайн турар бис.

Съездиниң киржикчилери партияның даараазында лозуннарын дүрүмчүдүп хүлээп алган: кандыг-даа күрүнениң буурап дүжеринге удур болгаш болдунар-ла хемчеглерни алыр; сая-сая хамаатыларның амыдырал, социал байдалының доорайтап турарын доктаадыр; ниитилелге — тайбың, дугуржулга; демократия болгаш хоойлу-дүрүмнүң шыңгыы сагылгазы; бүдүрүлге черлерин күш-ажылчы коллективтерге, черни ында ажылдап турарларга бээр; ажыл төлевирин күш-ажылга киржилгезиниң хемчээли-биле бээр, кым чежени ажылдап алган болдур, ынчаны алыр.

Съезд организастыг айтырыгларны база көрген болгаш партияның удуртур органнарын тургускан. Федералдыг чөвүлелдиң кежигүннерин 105 кижи составтыг кылдыр соңгаан. Ол составка колдуунда-ла регион бүрүзүнден төлээлер соңгуткан. Ревизия комиссиязын 24 кижилиг кылдыр соңгаан.

Бирги организастыг пленумга баштаар чер тургускан, ооң кежигүннеринге 17 кижини соңгаан. Социалистиг партияның даргазынга РСФСР-ниң улус депутады Иван Петрович Рыбкин соңгуткан, оон аңгыда 6 деңгээлиг даргалар соңгуткан. Оларның аразында билдингир төөгүчү болгаш чогаалчы Рой Медведев, совхоз директору, депутат М. И. Лапшин, Россияның улус депутады Е. С. Красницкий база экономика эртемнериниң доктору Л. С. Вартазарова болгаш өскелер-даа бар.

Бистен Федералдыг чөвүлелдиң кежигүнүнге А. С. Ооржак, а ревизия комиссиязының кежигүнүнге В. Р. Фельдман соңгутканнар.

Ам бистиң республика организациязының чоокку сорулгалары мындыг: бирээде, январь айда, бирги организастыг съездини эрттирер, аңаа партияның удуртур органнарын соңгуур, агар санны ажыткаш, ажылдап эгелээр. Оон соонда партияның сорулгазы — республикада чонга мораль болгаш материалдыг улуг когаралды чедирип турар кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди күштелдирер хемчеглерни алырынга киржир, чоннуң социал байдалының дугайында доктаамал анализтерни кылыр, аныяктарның болгаш кырганнарның амыдыралын өөренип, оларга хамаарыштыр хоойлу хажыдыышкыннарын эдер дугайында дээштиг хемчеглерни сонуургалдыг организациялар-биле демнежип турган, чедип алыр. Ол ышкаш малчыннарның материалдыг байдалын шыңгыы контрольга алгаш, оларның ажыл төлевирин улгаттырар хемчеглерни алыр, колхоз, совхозтарга бүгү-ле аргаларны херегле турган, дузаны чедирер. Чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар, кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер дугайында республиканың үстүкү органнарының 1990 чылда хүлээп алган доктаал-шиитпирлериниң күүселдезин чедип алыр хемчеглерни алыр. Моон-биле чергелештир партия чуртка репрессия чорудуп турган органы — МГБ-ни катап тургузарынга удур болгаш съездиге айтырыгны тургузар. Чүге дээрге күрүнениң айыыл чок чоруунуң органы-биле иштики херектер органнарын катканы эрги тоталитарлыг эрге-чагырганы дедир ээлдирери боор турар.

Бистиң партиявыстың чоокку үеде программазында кол айтырыгның бирээзи — ам болур Президент соңгулдазынга идепкейлиг киржир, партия бодунуң өмүнээзинден кандидатты депшидер дугайында айтырыгны көөр. Партия чүгле төлептиг, мегехоозун аазаашкын кылбас кандидатты деткиир. Президентиге кандидаттарның кылып турар ажылының үре-түңнелдиин өөренип көрүп тургаш, деткимчени чорудар.

Бодумнуң бо чүүлүмнү доозуп тура, бистиң партиявысты деткип турарларга улуг четтиргенивисти илередип тур мен. Албан, организация, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларын, хамаатыларны бистиң партиявыстың бут кырынга турарынга материалдыг дузаны чедирерин дилеп тур бис.

Александр ООРЖАК.
Бүгү Россияның Социалистиг партиязының Федералдыг чөвүлелиниң кежигүнү, республика организациязының дүүштүрүлге чөвүлелиниң даргазы.

Республика прокуратуразында

ХЕРЕКТИ ЭДЕ КӨРГЕН

Тыва Республиканың прокуратуразы Тывага 1920-1950 чылдарда барымдаа чок черге кеземче-шаажыга таварышканнарга хамаарыштыр кеземче херектерин эде көөрүн уламчылап турар.

1930 чылда ынчан турган Туран районунуң бөлүк чурттакчыларынга чепсектиг тура халыышкынны организастаарынга киришкени дээш харысалгага онааган кеземче херээниң материалдарының талазы-биле республика прокуроруу удурланыышкын киирген.

Удурланыышкында барымдаа чок черге судтаттырган 18 кижиге хамаарыштыр ТАР-ның Дээди судунуң 1930 чылдың июль 28-теги шииткелин болгаш ТАР-ның Дээди судунуң Президиумунуң 1930 чылдың август 12-деги доктаалын эде көөрүн база кеземче херээн соксадырының дугайында айтырыг тургустунган.

Ук херек ёзугаар кеземче харысалгазынга 57 кижини онааштырган турган, оларның 52-зиниң чамдызын ТАР-ның Кеземче хоойлужудулгазының 41 чүүлү-биле чепсектиг тура халыышкынны организастааны дээш, оон иштинде 11 кижини боолап өлүрер кылдыр шииткен, өскелерин — ТАР-ның КХ-ның 45 чүүлү-биле ол дугайында дыңнатпааны дээш янзы-бүрү хуусааларга — 3 чылдан 10 чылга чедир хосталгазын казып шииткен.

Судтуң шииткелин ёзугаар Яков Николаевич Горбунов болгаш Иван Николаевич Бяков контрреволюстуг организацияга шуут дорт кирбейн, чепсектиг тура халыышкынны белеткээринге киришпээн-даа болза, ол дугайын билир турганнар, ынчалза-даа ол дугайында эрге-чагыргага дыңнатпаан, азы өскээр чугаалаарга, ТАР-ның КХ-ның 45 чүүлүнде көрдүнген кем-херекти үүлгеткен деп буруудатканнар.

Оларның херектеринге хамаарыштыр удурланыышкын кииртинген арткан 16 кижи Туран районга чепсектиг тура халыышкынны белеткээринге, организастаарынга идепкейлиг киришкен деп буруудаттырганнар. Хемчикке болган контрреволюстуг шимчээшкинни ажыглап алгаш, 1930 чылдың марттан эгелеп олар ТАР-ның чазаан дүжүрер сорулга-биле чепсектиг тура халыышкынны белеткеп эгелээннер. Шагаан-Арыгның контрреволюсчу организациязы-биле харылзаа тургускан: чажыт хуралдар эрттирип, хөделиишкиннериниң планын сайгарып, чугаалажып, күрүнеге удур кыйгырыглар белеткеп, окчемзек тыптынып турган; Шагаан-Арыг бөлүү-биле каттыжар болгаш чепсектиг үнүүшкүнну кылыр дээн оралдажыышкынны кылып турганының үезинде чазак шериглеринге бүзээлеттирген, туттурган деп буруудадыышкында айыткан.

Тыва Республиканың Дээди судунуң Президиумунуң 1991 чылдың октябрь 11-деги доктаалы-биле Давыд Иванович Ивановка, Иван Николаевич Бяковка, Петр Семенович Андреевке, Ефим Петрович Андреевке, Георгий Спиридонович Доронинге, Спиридон Галактионович Доронинге, Николай Григорьевич Ситькога, Федор Николаевич Семеновка, Михаил Спиридонович Наговицынга, Дмитрий Николаевич Горбуновка, Яков Николаевич Горбуновка, Иван Терентьевич Туровка, Константин Семенович Сугораковка, Дмитрий Иванович Фоминге, Саватей Ильич Неволинге, Иван Савельевич Изместьевке хамаарыштыр ТАР-ның Дээди судунуң 1930 чылдың июль 28-теги шииткелин болгаш ТАР-ның Дээди судунуң Президиумунуң 1930 чылдың август 12-деги доктаалын күш чок болдурган, оларга хамаарыштыр кеземче херээн кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганы-биле соксаткан, а Иван Давыдович Иванов-биле Иван Андреевич Питеримовка хамаарыштыр — кем-херек үүлгедиишкининге оларның киржилгезиниң чедир бадыткаттынмааны-биле соксаткан.

Ынчангаш айыттынган шуптузу 18 кижи ук херек талазы-биле бүрүн агартынган.

Оон-биле кады арткан 34 кижиниң ук херек талазы-биле шииттиргени барымдаалыг деп хүлээп көрдүнген, чүге дээрге олар чепсектиг тура халыышкынны белеткээринге ылап-ла киришкеннер, азы өскээр чугаалаарга, ТАР-ның КХ-ның 41 чүүлүнде көрдүнген кем-херекти үүлгеткен боор турарлар. Оларга хамаарыштыр суд доктаалдары өскерилге чок арткан.

Амгы үеде республика прокуратуразы «Политиктиг репрессиялардан качыгдааннарны агартырының дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-теги Хоойлузунга дүүштүр арткан 78 херекти эде көөрүнге белеткээн.

ЧОН-НА БИЛЗИН

Мен бо удаада силерниң солунче чүве биживес аргам чок апарды. Эрткен чылда дутаары 210 солунда үнген Чаң-оол Ондарның «Хөөржүдүлгени чаартыр» деп чүүлүн номчааш, дыка-ла мунгарадым. Бистиң бо үевисте кижилер чүнү-ле күзей-дир. Ону бижиир апарган. Ажыкчарлыг үе-ле дээш аксын тыртпас чамдык кижилерниң материалдарын номчуурга, бир-бир хоранныг-даа, бир-бир бодаарга, эш-өөрүн, удуртукчу даргаларын куду көөрү кончуг-даа ышкаш. Хөөржүдүлгени чаартыр... канчаар чаартырыл?

Мөчүүрү дээрге өлүг бойдусче шилчээни ол болгай. Шаг-үеден бээр кижилерни ажаап чораан. Энчекке, пөске ораап-даа чораан болза, бурун тыва өгбелеривистиң чаңчылы-дыр. Ону чүү деп бактаар, чектээр бис. Ол үе дээрге идик-хепке чедиммес үе-дир. Оон ыңай Чаң-оол Ондарның бижип турары болза, мөчээн кижини чаа хеп-биле хепкерери берге дээн-дир. Чырык чер кырынга 38 чыл чурттап чор мен. Мынча ботка мөчээн кижиге эрги хеп-сып кедирген улус черле көрүп көрбедим.

Чоокта чаа кады төрээн угбам Кызыл хоорайга чок болган. Идик-хевин кайыын садып аарын мунгарап болап турдувус. Ындыг эвес, Кызылда тускай магазин бар чүве чорду. Мөчээн кижиниң хевиниң размерин адап бээрге, эккеп бээр, магалыг чорду. Качыгдап-даа чорзуңза, ыя ол-даа кижиниң сеткилин өөртүп чоруур.

Хөөржүдүлге дугайында хөй-ле чүве бижээн херээ чүү боор. Чырык черден кижи чарлып турда, кандыг утаанныг кижи аңаа эрги хеп кедирерин күзээр деп? Бодап-даа көрүнер даан. Мындыг таварылгада кижиниң чону аттыг-ла дузалыг чорду. Бистиң угбавыстың ажылдап турганы Кызылда бажың тудуунуң кезектерин кылыр комбинат, бистиң Аянгаты школазының башкылар коллективи ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, дузалашкан. Оларга кижи канчап өөрүп, четтиргенин илеретпес боор.

Чаң-оол Ондар мөчээн кижиниң доюн, ооң 7, 49 хонуун эрттирерин чон билзин дээн. Чон билир, кижи дойлуг: 7 болгаш 49 хонуктуг. Ол дээрге шаг-төөгүден келген чаңчылдарывыс ышкажыл. Ону канчаар өскертир бис ынчаш?

Силерни мен башкы кижи деп билир мен. Амгы үеде шажын-чүдүлге катап тургустунуп турар чүве болганда, мөчээн кижиниң 49 хонуунда ламаларга мөргүл номчудары албан апаар. Кижини сөөлтүг орукче үдеп тура, хөөрге арыг-шеверни сагыыр апаар чүве ыйнаан. Хөөрнү үш катап долганыры албан апаар. Өгбелеривистиң өөреткен чаңчылы-дыр. Кижини бажындан үндүрерде, курайлаар, а хөөрнү долгандыр курайлаан херээ чүү деп? Хааржакты кызыл пөс-биле шыпкаш, кара пөс-биле авыйшавый хап, харын-даа ону долгандыр кара пөс-биле салбак-даа кылза чүү деп? Черле сөөлгү орукче үделгени Чаң-оол Ондарның бижээни ышкаш кылган херээ чүл? Сут-Аксының хөөрүн чурумчударын ында кедээ Совет шиитпирлээр ужурлуг. Ону республика солунунга шүгүмчүлээн херээ чүл? Чаң-оол Ондарның шүлүү чораан болза, сонуургап номчаай эртик. Бо таварылгада качыгдааннарга эмин эрттир каржы болган-дыр силер.

Хүрең ДОНГАК.
Башкы.

(Гонорарым «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Автор).

ЧУРУМЧУДАР БОЛЗА ЭКИ

Кижи кала чорбас дээр. Чоннуң чер-черде салгал хөөрлерин-даа көрүп чоруур. Кызыл хоорайның хөөрлерин улуг херим-биле кажаалагылаан. Хөй кезиинде чүгле маанайын олурткаш, ында мөчээн кижиниң төрүттүнген, өлген чылын, ай, хүнүн, адын, фамилиязын, адазының адын база дугаарын көргүскен боор. Чамдык хөөрлерни чараштап, бичии херимчигеш-биле кажаалаан. Качыгдаан кижилер «шыырак балдырлыг» болза, ында багай чүве чок, чоннуң сагыш-сеткилинге-даа эки-ле ыйнаан деп бодаар чордум.

Чамдык черлерде көрүп чорууурга, чер бүрүзү хөөр апаар. Ында моңгуштар, мында хертектер, дүгде оюннар дээш-ле баар. Ынчангаш чер болганга хөөрлер салыр деп чүвеге ботхууда таарышпас кижи чордум. Улуг, бичии кижилер хоюн кадарып, өске-даа ажыл-агый кылып чорааш, дааады-ла хөөрлер көрген чоруур, ол кижилерниң угаан-медерелинге, сеткил-сагыжынга-даа анчыг хире. Ынчангаш хөөрлерни тарады, чер былдаргай салбайн, чаңгыс черге чурумчудары эки боор.

Шагда улгады берген кижилер өлүр мурнунда чагыыр чораан: «Кижилер сеткилинге багай чүве кирбези-биле мээң чевээм кырынга чүнү-даа кадаан херээ чок». Ийе, ынчаар ажааган улуг назылыгларны көрүп чордум. 2-3 чыл эртерге-ле, чер дескилежи бээр. Ында хөөр бар дээрзин кым-даа билбес, аңаа-ла шөл апаар.

Бистиң ававыс чагыыр чүве: «Демир-дес-биле кижи кажаалавас силер. Ол кижиге аар чүък апаар. Аргалыг болза, демир аймааның эдилелдерин салбаңар». Бодап чорууурга, чөп хире.

Ам бистиң Кур-Чер суурнуң хөөрүнүң дугайында каш сос чугаалаайн. Хөөр чаңгыс черде, бөлүк. Ынчалза-даа ында чамдык демир, ыяш херимнер ийленип үрелген, калбарып кээп ушкан, хевир чок, козургай-ла кара чүве. Оларның аразында мал-маган, ыт-куш димзенип чоргулаар.

Оон бээр беш-алды-даа чыл чеде берген боор, кедээ Совет даргазы аныяк оол хөөрнүң чурумчудуп кажаалаары-биле өреге үндүрүүн ийи катап улгаттыр төледип-даа турду, а хөөрлер ол-ла хевээр арткан. Ону эчизинге чедирген турган болза эки. Чер-черлерде кедээ Советтер бо талазы-биле шиитпир үндүрзе кандыг деп? Өреге үндүрүү, баскан таңма, арага алганы дээш үндүрүгден кирер орулганы чаңгыс катап аңаа чарып болбас бе? Эки херекке чоп күзелдии-биле дузалаар дээрзинге идегээр мен.

Эрензен ТЕЖИТ.

РЕДАКЦИЯДАН: бо темага хамаарышкан материалдарны парлаарын моон-биле доостувус.

ЮРИСТ БОЛУКСАЗЫҢЗА

Амгы үеде, бистиң чуртувуска эрге-хоойлуга үндезилеттинген күрүнени тургузуп турар үевисте, шупту организацияларга, бүдүрүлге черлеринге тускай эртемниг юрист кадрлар хөйү-биле негеттинип турар. Чүге дээрге экономиктиг реформалар болгаш рынокче шилчиишкин, амгы үедеги хоойлу-дүрүмнер, өскээр чугаалаарга, амыдырал боду негеп келген.

Кандыг-даа организацияларның, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары, ол ышкаш хамаатылар хууда боттары безин бедик шынарлыг юридиктиг дуза дугайын бодаар апарган. Ынчангаш бистиң республикага дээди эртемниг юрист кадрларның хөйү-биле негеттинип турарының-даа чылдагааны ол. Оон аңгыда республиканың районнарынга ажылдаар дээди болгаш ортумак юридиктиг тускай эртемниг, тыва националдыг кадрлар база эргежок чугула апарган.

Юстиция органнарын, судтарны тускай эртемниглер-биле хандырар дээш республиканың Юстиция министерствозу элээн ажылдарны кылып чорудуп турар. Чылдың-на РСФСР-ниң Юстиция министерствозу-биле дугуржулга ёзугаар чурттуң дээди болгаш ортумак юридиктиг өөредилге черлеринче 20 хире кижи өөренип кирип турар. Эң ылаңгыя Екатеринбургтуң юридиктиг институду, Красноярскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультеди база Красноярскиниң юридиктиг техникуму-биле студентилер өөредир талазы-биле тускай дугуржулгалар бар.

Ынчангаш бистиң республиканың аныяктары дээди болгаш ортумак юридиктиг тускай эртемни чедип алырын бодаар болза эки. А юрист кижи болурда, ниити билиг эртемнерин ханызы-биле шиңгээдип, эң ылаңгыя орус дыл болгаш литератураны кончуг эки билири негеттинип турар.

Кара-оол ОЮН.
Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң кадрлар ажылының талазы-биле консультантызы.

СУРАГЛЫГ АРТИСТ

Арнольд Шварценеггер чүгле АКШ-та эвес, а харын бүгү делегейде, ооң иштинде мурнундагы ССРЭ-ниң республикаларында ат-алдарлыг, сураглыг артист. Боду Австрия чурттуг ол кижи АКШ-ка баргаш, корүкчүлерниң хүндүткелин, ынакшылын чаалап ап шыдап, соонда барып база-ла ат-сураглыг тележурналист, чуртунда база бир эң салдарлыг, бай-шыырак төрел бөлүктүң кызы Мария Швайерни кадай кылдыр алган. Оларның чуртталгазы аас-кежиктиг деп болур. Оларда ам ийиги уруу көстүп келген. Амыдырал-чуртталгазы база бай-шыдалдыг. Чоокта чаа АКШ-та үнүп эгелээн дайын дугайында кино дээш («Терминатор 2: халап хүнү») ол 12 миллион доллар гонорарны алган.

ЧУРУКТА: Арнольд Шварценеггер кадайы Мария Швайер-биле.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Бөмбүрзектиң судалы

ПАРИЖ. Россияга бо кыш өртектерни хостуг болдурганының соонда, кажангызындан-даа артык бергедээшкиннерлиг болур, ынчалзажок делегей ниитилежилгезиниң ол чуртка ындыг шылгалданы ажып эртеринге дузалаарынга эргежок чугула угаан-сарыыл болгаш саң-хөө курлавырлары бар. Ындыг бодалды Чаартылганың болгаш хөгжүлдениң Европа банкызының президентизи (ЧХЕБ) Жак Аттали «О-ФМ» деп француз радиостанцияга интервьюзунга чугаалаан.

Россияда тургустунуп турар экономиктиг байдалды үнелеп тура, Ж. Аттали «чоокку үш неделяның дургузунда аңаа чүү-даа чүве болу берип болур ышкаш» деп медеглээн. Чижээ, өртектерниң 400 хуу чедир дүрген, чиижеңнээр хөөнүг өзүп болурун ол айыткан.

Россияга хамаарыштыр ЧХЕБ-тиң политиказының дугайында чүве чугаалааш, ол Чөөн Европаның чурттарынга банкының дуза чедирериниң дугайында айтырыг чүгле демократияның канчаар чоруп турарындан хамааржырын айыткан. Бир эвес демократтыг чаартылгалар кызагдаттына бээр болза, Россия-биле кады ажылдажылганы бис үзүп кааптар бис деп, ол сагындырган.

100 МУҢ ДОЛЛАР

НЬЮ-ЙОРК. «Россияны аъш-чем болгаш эм-биле хандырарынга дуза көргүзерин организастап турар америк фондуларның бирээзинге 100 муң доллар акшаны шилчидер бодап тур мен. Мээң үлегеримни хөй-хөй американнар эдерер боор» — деп, Пенсильвания штатта Эри деп бичии хоорайжыгаштың 44 харлыг чурттакчызы Кен Уэйн медеглээн. Ол чоокта чаа лотерея-биле хөй түңнүг акшаны ойнап алган.

Кенниң чугаалааны-биле, тус черниң телекомпаниязының корреспондентизиниң Москвадан аштап турар бир кырган кижиниң дугайында дамчыдылгазын көргеш, ол ындыг шиитпирге келген. Ону көргеш, ол каш неделя иштинде чүнү канчаар аайын тыппайн келген, а лотереяга улуг ойнаашкын таваржырга, ойнап алган акшазын канчаар чарыгдаар дугайында хөй боданмаан. Бичии садыгның ээзи бодунга чүгле бажың тудуп алыр деп шиитпирлээн, арткан 100 муң долларны Россияга дузаламчы фондузунче шилчидер дээн. Ол акшаны уруглар эмнелгелеринге эмнер болгаш аъш-чем алгаш Москвага чедирер рейсти акшаландырарынга бээрин көрүп турар.

КАНДЫГ ЭРЛЕРГЕ ЫНАГЫЛ?

ТОКИО. Японнар боттарының ажылдаар черлеринге, өске хөгжүлделиг чурттардаазынга бодаарга, усчок хөй үени чарыгдап турарлар. Ынчалзажок оларның эмин эрттир ажылга хөөннүг чоруу япон херээженнерге шала таарзынмас чорукту тывылдырып турар. Ону чаа чыл бүдүүзүнде «Асахи» солуннуң эрттиргени шинчилел медээлери илереткен.

Айтырыгларга харылаан 30-34 харлыг херээженнерниң барык 80 хуузу ажылынга бодун бердинипкен эр кижилер сонуургаанчыг эвес деп харыылааннар. А ол-ла хире назылыг эрлерниң ээлээн кезии ажылга бердинген чалгааранчыгбайлар, херээженнерниң хандыкшылын кааа чаалап ап шыдаар деп чүвеге чөпшээрешкен. Ол кадында ажылга дадыккан, хар-назыны дегүй берген японнар чогум-на күш-ажыл эр кижини каастаар деп санап турар.

Канчалза-даа япон херээженнер ашак [illegible] оон шудургу ажылдап, хөй акша-хереңги ап болур аргазын бирги черде кылдыр санаар.

СУДУР
САРЫГ-ШАЖЫН БУЛУҢУ

САРЫГ-ШАЖЫН ӨӨРЕДИИ ДЕП ЧҮЛ?

Допчузу-биле чугаалаарга, сарыг-шажын эртемин Доо болгаш Дүлбаа ёзунуң деп ийи бөлүкке чаргаш, эртемниң эң кол өзээ ада-иези чалан салып, оон иштинде бойдустуң болуушкуну болгаш ниитилелдиң хөгжүлдезиниң хоойлулары болур деп санап турар. Оон Доо ёзу адырынга бойдуста болгаш октаргайда кижиниң караанга көстүп, кулаанга дыңналып турар бүдүмелдиг чүүлдерни, ам бо үениң ышкаш дуржулга-барымдааларга үндезилээш өөренип көрүп турар. Дүлбаа ёзу адырынга октаргайда болгаш ниитилелде кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас күчүлерни, медерел-сүнезиннерни, бурган сагыызыннарны, аза буктарны, чаяан-салым, буян-кежик, сүлде-хуу ак-кара дээрлерни, ол бүгү чүүлдерниң күчү-шыдалын, угаан-медерелин, ажыктыг, хоралыг талаларын, бо өртемчейге болгаш кижи төрелгетенге салдарын, оон ыңай ол бүгүнү кажан-кезээде өскертип чоруур хайбачыт, нүгүл-хилинчек, бужарны болгаш ооң уржуктарын база оон чайлаарының аргаларын өөренип көрүп турар.

Ол эртем амгы марксисчи философияга болгаш ооң бүгү делегей талалакчыларынга удурланыштыр «чүвениң үндезини материя эвес, медерел-сүнезин» деп санап турар, азы өске сөс-биле чугаалаарга, октаргайда туруп турар бүгү-ле боттуг чүүлдер бурганның чаяаганы чаяан-салымның хоойлузу ёзугаар тыптып кээп, хөгжүп сайзырап, амыдырап-чурттап, буурап-дүжүп чоруп турар. Аңаа удурланыштыр марксисчи философия болгаш ооң талалакчылары, сарыг-шажынның өөредиин бар-ла шаа-биле мегe, хоозун деп бактавышаан, «чүвениң үндезини медерел-сүнезин эвес, материя болур, октаргайда болгаш өртемчейде кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас, кижилерге билдинмес кандыг-даа бүрүлбаазын чүүлдер, медерел-сүнезиннер чок деп өөредип турар.

Төөгүнүң дуржулгазындан алгаш көөрге, сарыг-шажынның Дүлбаа ёзу эртеминге удур амгы марксизм-ленинизмниң революстуг теориязы ышкаш халдаашкыннар эпти үңүп кээп тургулаан, ындыг-даа болза оларның оон ыңай хөгжүлдези база катап-ла Дүлбаа ёзу эртеминге каттыжып кээп тургулаан. Ол ышкаш марксизм-ленинизмниң база-ла оон өскээр баар оруу чогу билдингир.

Дүлбаа ёзу эртеми-биле ам бо үениң Доо ёзу эртеминиң аразында теоретиктиг улуг ылгалдар, ол дээш адаан-демиселдер бар-даа болза, оларның кайызының-даа бүдүлгелдиг чүүлдерни өөренип көөр талазы-биле теориязы барык-ла дөмей чыгыы боop турар. Харын-даа мырыңай бот-боттарындан оорлажып алган-даа чүве ышкаш сөс-домаа безин дөмей чүүлдер-ле хөй, чижээлээрге, оларның кайызының-даа химия, физика, география, сан бижик аргаларының болгаш уран чүүл номнарын көөрге, оларның чүгле идеологтуг угланыышкыннары өске боордан башка, алыс бүдүштери шуут-ла дөмей боор турар. Ындыг болза-даа бойдус болгаш астрономия номнарын ап көөрге, ында бойдустуң болуушкуннарының бүдүмелдиг байдалдарын өөренип көөрү дөмейлешкек болза-даа, ооң үре-салгал, угаан-медерел айтырыгларын Дүлбаа ёзунуң эртеми чаяан-салымның бүрүлбаазын чүүлдери-биле холбаштырган боор турар.

Оон ыңай сарыг-шажынның эртеми болза, кижилерниң эртемни чедир билип алыры кажан-даа болдунмас, аңаа кижилерниң назы хемчээли-даа четпес, ооң ужурунда эртемде төнчү чок деп санап турар.

ТАЙЫЛБЫР:

1. Дүлбаа ёзу эртеми дээрге сарыг-шажын эртеминиң октаргайда болгаш өртемчейде кижиниң караанга, кулаанга дыңналбас бүрүлбаазын чүүлдерни: медерел-сүнезиннерни, чаяан-салым, сүлде, хуу буян-кежик, үгүл-хилинчекти шинчилээр адыры.
2. Доо ёзу эртеми дээрге кандыг-даа эртемниг кижилерниң караанга көстүп, кулаанга дыңналып турар бүдүмелдиг чүүлдерни шинчилээр адыры.

Куулар ОРУС.
Чадааныың алдыы хүрээзиниң шавызы чораан.

САНЧАЙЛАА ЧАПСЫНШИО

Оюн Лүндүп Чаашович деп кымыл? Төөгүнүң шыны кайдал?

Тываларның аразынга төрүмелинден чарт угааның, чүвени хандыр сайгарып билир, улусчу философчу мергеннер чурттап, ажылдап чорааннар. Оларның бирээзи Таңды кожууннуң Алдыы-Межегейниң оглу Оюн Лүндүп Чаашович. «Шын—күнүлүг, шынар—ачылыг» деп чечен сөстерге дүүштүр Лүндүп акывыстың дугайында арыг шынны сактып чоруур бис.

...Ынчан Тыва Арат Республиканың 15 чылын байырлап турган, тодаргайлаарга, 1936 чылдың чайынында Лүндүп-Хелиң акывысты көөрүзиге, холунда шактыг болган. Ам бодаарымга, хол шагы деп ховар эдилелди ынчан-на багланып чораан кижи-дир, үжен чылдарның ортаа үезинде аан.

Көк торгу тоннуг, поган дордум курлуг, кылаң-кара сапыктыг, кара шляпалыг Лүндүптүң Межегей аалдарының аразынга челер аъттыг шаап чоруурун бо-ла көөр кижи мен. Чон Лүндүп-Хелиң 80 шаа тевелиг дижип чугаалажыр, өске малы база-ла арбын чораан. Межегейниң Эртине-Булакка хүрээ ажыктаны-биле ук чериң бүгү-ле эр кижилериниң адынга «хелиң» деп сөстү немей адаар улусчу чаңчыл межегейжилерге нептерээн турган. Чону хүндүлеп «Лүндүп-Хелиң» дээрил? Чүдүлгелиг чорук межегейжилерге угаан-сарыылдыг, кижизиг, ажылгыр, буянныг, найыралдыг болурунга дузалыг турган деп чүвени чугаалаар херек. Оорлаар, арагалаар, чалчыыр дээн чергелиг багай чүүлдер бисте 30-40 чылдарда турбаан.

Лүндүптү сарыг-шажын талазы-биле дээди эртемниг кижи дээр. «Шын», «Хостуг арат», «Аревэ шыны», моол дылда бир-ле солунну Лүндүптүң өөнге көөр мен ийин. ТАР үезинде кончуг ховар чурук тырттырар аппарат Лүндүпке турган. Бо чүүлдүң автору эштери —бичии оолчугаштар-биле чүгле хөйлешнерлиг, чанагаш кылдыр тырттырган чурукту авам-ачам шыгжап чоруур, ону база Лүндүп тырттырып берген дээр чораан.

ТАР-ның чылдарында Лүндүп Тыва Төп Кооптуң даргазының оралакчызынга ажылдап чораан. «Алдан-Маадыр» музейде хөй улус аразында Лүндүптүң даргалап чораан чуруу бар. «Коммерсант» деп сөстү Лүндүп межегейжилерге чугаалап турган, садыг-саарылга кылыр, кончуг хамсыраан кижи дижир.

Межегейниң Алаакка сууржуп, бажың-балгат тудуп эгелээнде, Кызыл-Арыгның чиге мурнунга Лүндүп ийи өрээл бажың тудуп алган. Ооң иштики бир өрээли ном шкафтыг, бижик столдуг, чымчак сандайларлыг. Шкафтың иштинге бурганнарлыг турду. Ынчан шажынга чүдүүрүн шыңгыы хоруп, истеп-сүрүп турза-даа, Лүндүп-Хелиң акывыс дидими-биле ол бурганнарга тейлеп, бурган-чүдээнге шынчы бүзүреп чораан. Ыңчан 60 чылдарның эгезинде-ле бурганның буяны улуг база катап хүрээ-хиитти тудуп алыр, чонну чүдүлгези дирлип үнер деп, Лүндүп шын-на сеткили-биле чугаалап турганын бо хүннерде бодаарга, улусчу чарт угаан-биле чүвени эндевээни илдең.

Оюн Лүндүп болза, Моолдуң Өргээ (картада Урга дээн) деп кодага (хоорайга) эртем-сургуулга өөренип, шажын талазы-биле Бээжинге (Пекинге) безин эртем-билигни чедип ап чораан. Мен Лүндүп акывыстың бурганнарынга тейлеп, ону хүндүлеп чоруурумга ынчаары ол ийикпе, мындыг йөрээл айтып берген:—**«Ламалаа чапсыншио, Санчайлаа чапсыншио, Кенденлаа чапсыншио, Шойлаа чапсыншио»** азы очулдурарга ламага, Бурганга, Номга... идегедим дээн уткалыг. Саңмаар туткан лама бүрүзү мону номчуп чораан дээр. Ол 88 харлыында «кызыл-дустаан». Ооң сактыышкыннары архивте арткан, ону мен бижээн мен.

Оюн КОРОДА.

Хову-Аксы суур.

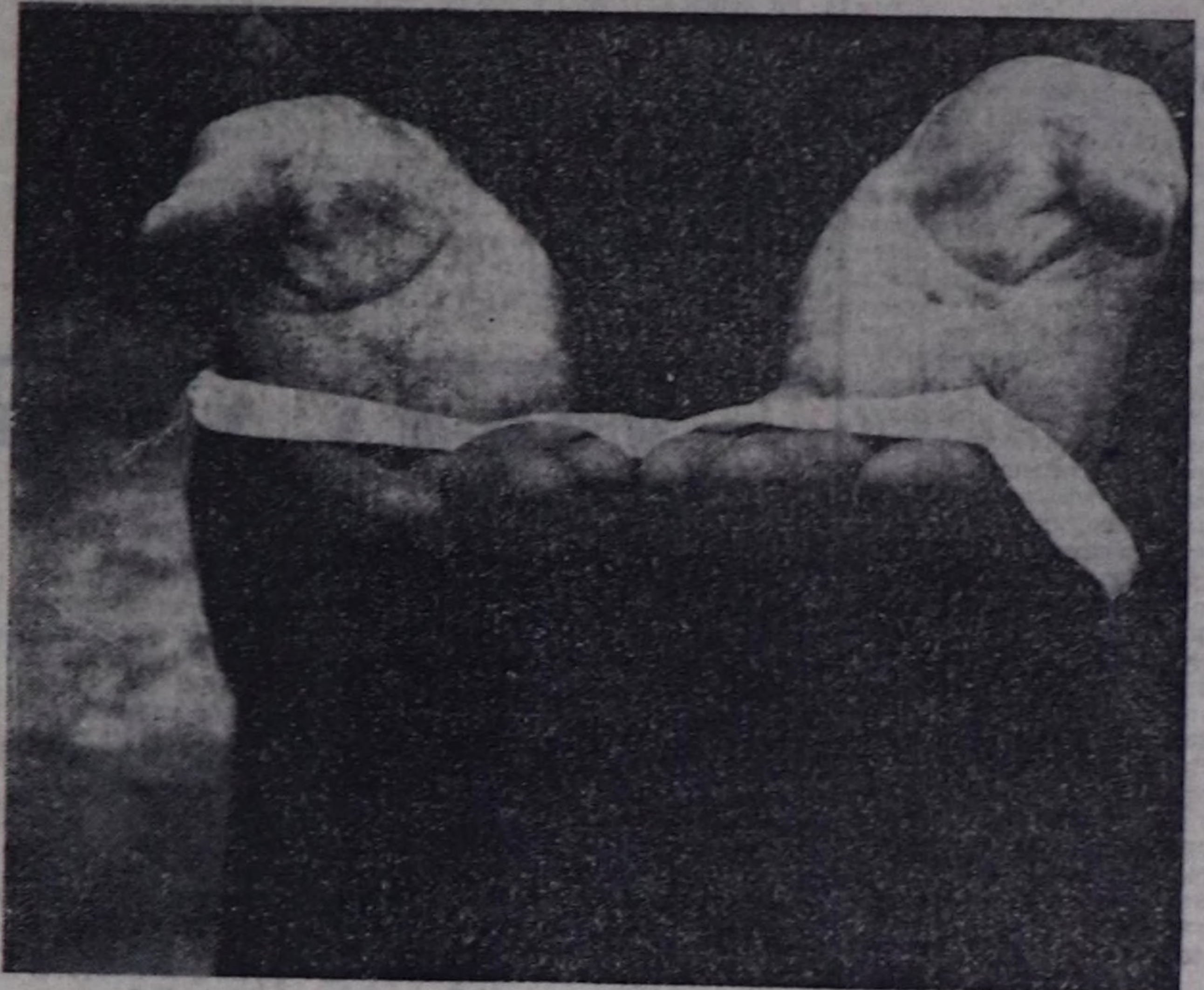

Кызыл-Даг хүрээзинден

Күш-ажылчы холдар. Ооң ийи адыжында ак торгуда бижикти ыракта Далай-Лама башкы Бай-Тайганың Тээлиде чаа хүрээже (Кызыл-Дагже) чоруткан. Шажын-чүдүлгеге [illegible] чок деп чүве ол-дур ийин.

Башкы Куулар Орус. Улуг, бичии кижилерниң хүрээлели ону үргүлчү бүргеп алган чоруур, кижи бүрүзүн буянныг, угаан-сарыылдыг болурунга ол күжүн, дыжын болгаш угаан-билиин үндүрүп чоруур.

Сөзү болгаш фотолары Очур КЫЗЫЛ-ООЛДУУ.

БУРГАН-НА ӨРШЭЭЗИН!

Бо чылдың он бир айның чээрби алдыда үнген солунда Чооду Кара-Күскениң «Чүдүлгем чүл?» деп эгелиг чүүлүн номчудум. Ажыы-биле бо кижи чүдүлгевис солуулуңар деп турар. Көрүңер даан, мынча дээн-дир: «Сарыг-шажынныг улус чүгле беш нация болуп турар» ол чүнү чугаалаксааны ол? Сөөлгү четпээнде дүрген үнүп чоруптаалыңар дээни ол бе?

Чеден ажыг чылдар иштинде хоруп келген чүдүлгени чамдык улус уттуп турар болбайн канчаар, та чүү «эш-өөрүнден» айтырган кижи база-ла чүдүлге солуксаан улус болза база хөңнү, а кырганнардан, шынапла, айтырып турган чүве болза, ам база «контр» дирти бээринден кортулар-даа ыйнаан. Мээң чонум чүдүлгезин шуут уттуп алган, билбес дээрге черле бүзүревес мен.

«Аас кырында чүдүлге деп чоруурувус сарыг-шажын Моолдан келген» деп турар-дыр, ол чүү дээни ол, өске кижи чогааткан, кандыг-даа амгы үениң компьютери чокка, тыва кижиниң киржилгези чокка үндүрген деп турары ол бе? Мынчап баар чүве болза моолдар база бистиң эвес, Кыдаттан келген, билип шыдавас-тыр бис дээш боттарын агартынып туруп бээр бе? Орус чон канчаарыл, еврейлерниң чүдүлгези-дир дээр бе? Чок, угаан сарыылдыг чон кажан-даа ада-ызыгуурдан салгал келген чүдүлгезинче шурай бербес. Шажын-чүдүлгевис чогувус дээрге, бодувустуң буруувус деп санаар мен.

Ында-мында бир-ле кижини буруудаткан, коптарган, бир-ле чүвени багай дээн-не турар бис. Хожудап каарывыска кайыып боор дээн ышкаш чаа-ла хөнүп чадап олурган чүдүлгевисти ол-бодей бээривиске болур бе? Ийе, Кызылда сарыг-шажынны тургузуп чадап чыткаш, ийи чарып алганы шын чүве чораан. Андрей Ашак-оол дээн ышкаш чүдүлге дээш кызып чоруур кижилер электен «Алдын богда», чүү кандыг богда деп чоруп бербейн, чаңгыс уштаар-баштаар черлиг, чаңгыс даргалыг, амдызында бичии-даа болза, Тываның сарыг-шажын төвүн тургузуп алырын күзээр-дир мен. Албан черлери, кожуун-сумулар силерге чогуур дуза чедирбейн турар дээр чораан, бир чеже хоорайда албан черлериниң уштаар-баштаар черлеринде силерге удур даргалар бар болгаш ындыг чүве-ле боор. А сумулар, районнар бо берге үеде ындыг-даа ыйнаан, ынчалза-даа ыяныңар, чон силерни кагбас.

Мээң чонум ук төөгүден эки сеткилдиг, угаан-сарыылдыг деп бүзүрээр мен. Сөөлгү үеде ажык-чарлыг чорукту база демократияны ажыглап алгаш кылыр-ла чүве тыппастай берген улусту бичии-даа болза хай дептер чер чок чүве бе? Черле башка киргенин кылып, дылга келгенин чулчуруп чоруурга болур боор бе? Удавас Богда бурганны дүжүр идиңкеш, база бир кижиден соңгуп алыр-дыр деп бижип келзе, канчаарыл? Чооду Кара-Күске орта кандидат-ла ыйлаан харын, арткаңнары база тыпты бээр. Дарийги бурган сутлар аан. Бо кижини бурган-на өршээзин!

Владимир ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

МЕЧИ ЧЫЛ— «КАДЫГ» ЧЫЛ

Тываларның «кадыг» чыл деп Мечи чылды адаары база таварылга эвес. Чүгле сөөлгү алды удааның Мечи чылдарын чижек кылдыр алырга мындыг: 1920-21 ак Мечи чылда тыва черге чүү болганын билир болгай бис.

1932-1933 кара Мечи чылында агаар-бойдус, мал-чер ажыл-агыйынга эки бүбааның, кижиге болгаш малга янзы-бүрү аарыглар таваржып турганын ламалар хөй удаа тодараткан.

1944-45 көк Мечи чылы чайы кыска, чазы чааңкының болган, кыштың соогу үш ай иштинде уламчылаан болгаш үш малдың бирээзи-ле өлүп турганының барымдаазы бар. База ол ышкаш көк Мечи чыл тываларга таварышпаан «кадыг» чылдарның бирээзи болуп турар. Бо алды удаа болган Мечи чылдары кандыг болурун номчукчуларга чугаалаксап турар мен.

1992-93 кара Мечи чылында Сатурн планетазының делегейге көргүзер салдары улуг деп чугаалаар болза, частырыг болбас. Бо чылдарда чаъс-чайык хөй болур, хем сугларының дажыыышкыны улуг, сооктуң күжү дыңзыг.

ЛАМА БОЛУР ДИЗЕ

Лама болур дизе каяа баарын сонуургаары-биле Иволга хүрээзинге чораан бис, ол Улан-Удэ хоорайдан 40 километр черде турар. Ол дээрге сарыг-шажынның ёзулалдарын кылыр, лама-башкыларның чыглыр чери болуп турар. Оон аңгыда Иволга хүрээзи дээрге ССРЭ-де Сарыг-шажынның төп эргелелиниң өзээ-дир. Бистиң чуртувуска сарыг-шажынны хүлээп көргениниң 250 чылын аңаа эрттиргенин чугаалаарга-ла четчир. Ынчангаш өлче үргүлчү хөй-хөй кижилер кээп турар, оон туржук, бистиң-даа, даштыкының-даа туристери «аът өдээ кевирбестер». Чоокта чаа аңаа сарыг-шажын школазын база ажыткан. Ол школаның төрүттүнгени хүнү буддистерниң эрги Чаа чылы — шагаа-биле 1990 чылдың январь 16-биле капсырлашканы база онзагай.

Бис аңаа барганывыста школага шылгалдалар болуп турган, чай чок-даа болза, бисти кичээнгей, хүндүткел-биле уткуп алганнар. Ук школаның үжен ийи харлыг ректору Чой-Доржи Будаев бисти эдертиринге чөпшээрешкен. Кижингии районга бөдүүн бурят өг-бүлеге ол төрүттүнген кижи болду. Улан-Баторга шажын-чүдүлге институдун дооскан. Индияга база белеткел эртип турган. Чүдүлгеже кирер мурнунда элээн каш ажылчын мергежилдерге ажылдап, шенеп көрген. Бо орукту шилип алырын аңаа мурнунда камбы-лама турган Гомбоев сүмелээн чүве-дир, ол ооң чолаачызы болуп ажылдап турган. Гомбоев хүрээниң улуг ламазы, сураглыг хүрээ-хинт ажылдакчызы, Делегейниң Тайбың чөвүлелиниң кежигүнү турган. Оон сүмези-биле Моолче өөренип чорупкан. Ламаларның амыдыралын, хүрээни иштинден карак-биле көргени, ада-иезиниң шажынга чүдүүр чоруу ындыг орукту шилип алырынга Чой-Доржиге база идиг болган.

Ам өөредилге черинин дугайында. Ында өөренип турарларның назыны 16-дан 40 хар чедир. Келир үениң ламаларының 75 хуузу бурят суурлардан келгеннер болуп турар, ол черлерде чүдүлгелиг кижилер эвээш эвес. Тывадан, Калмыкиядан, Агинск болгаш Усть-Орда автономнуг округтардан, Чита болгаш Иркутск областардан, Моолдан келгеннер база бар. Орустардан, украиннерден, белорустардан, еврейлерден болгаш өске-даа национальдарның төлээлекчилеринден тургустунган дыңнакчылар бөлүктери база кичээлдеп кирипкен. Ол кижилер шагда-ла сарыг-шажынга хандыкшылдыг чорааннар, ынчалза-даа Хрущев болгаш Брежнев үезинде деткимче албайн чорааннар.

Бо өөредилге чылының эгезинде школага чаа факультет ажыттынган, ында колдуунда буряттар болгаш тывалар кирген, ону дооскан соонда тибет медицинаның эмчилериниң дипломнарын алырлар. Бо чайын баштайгы чылдың түңнели-биле беседалажыышкын чоруткан болгаш шылгалдалар эрттирген, аңаа студентилер ном-судурларны канчаар доктаадып алганын, тибет сөстерни шын бижиирин канчаар шиңгээдип алганын хынаан. Ону тергиин эки шиңгээдип алыры берге болбайн канчаар, ынчалза-даа багай өөренгеннерни чандырыпкан, а 90 студент өөредилгезин уламчылаар аргалыг болган. 150 рубль стипендияны чүгле кончуг эки өөренип турарлар алыр.

Башкы кадрлар дугайында онзалап чугаалаары күзенчиг. Школа ректорунуң чугаалап турары-биле алырга, бедик мергежилдиг башкылар ажылдап турар. Чижээ, школаны организастап эгелээн үеден бээр ында Цыден-Дамба башкылап ажылдап турар, ол Моолдуң сарыг-шажын институдунуң ректору турган. Келир үениң ламаларынга ол тибет дылдың грамматиказын өөредип турар, философияның, сарыг-шажынның кичээлдерин база ол эрттирип турар. Бурунгу тибеттиң үжүк-бижиин Индиядан келген тибетолог Лубсан-Жалсан башкылаан. Англи дылды Дарма деп тибет аттыг, Сан-Франциско чурттуг американ башкылап турар болгаш ол школаның дыңнакчызы база болуп турар. Ол шажын эртемин Бурятияга чедип алыр соруглалыг, ону Сибирьниң бойдузу база сонуургадыр турар боорга ол аңаа өөренир, ажылдаар күзелдиг болган. Ында дуржулгалыг эмчи ламалар, салым-хуу төлгелээр ламалар база бар.

Ында өөренип турарларның амыдырал-чуртталгазы-биле эки таныжып алыры-биле Калмыкиядан келген хуурактарның өг-оранынга кирдивис. Беш кижи оон келген. Назы-халыыны дээр аныяк үезинде-даа болза, олар бодамчалыг, чурумнуг чордулар, чүгле «беш» демдектиг өөренип турарлар. Чурттаар оран-савазы харын чер албас: ыяш казанак, эгсеви шоолуг эвес, чавыс топчан-оруннар салып каан, ынчалза-даа шажын-чүдүлге херекселдери эмгежок. Баш дүгүн кыскаладыр таартып алганнар, сарыг-кызыл тоннарлыг, узун курларлыг. Шажын-чүдүлгеге дүүштүр кеттинген деп болур. Эрдни Ванькаев болгаш Лубсан-Нимгр Дотчаев олар-биле чугаалажып олурувуста безин тибет дылда бижиттинген судурун холдан салбадылар, хостуг үе чок, шупту шак-үени өөредилгеже үндүрүп турарын чугааладылар. Олар шериге албан эрттирип каапкан, бүдүрүлгеге безин ажылдап чораан улус болду. А Ринчин-Дагва Чуматов 38 харлыг. Ленинградтың күрүне университединиң чөөн чүк факультедин дооскан. Хүрээге өөренир деп боду күзээн, ада-иези албадаваан.

Бистиң үдекчивис биче дуганны база көргүстү, школада өөредилге клазындан ылгалбас хире-ле чер. Чавыс столдар чыскаай салгал, оларның аразында янзы-бүрү өңнүг олбуктар чаткан. Кайнаар-даа көөрге, бурган дүрзүлери. Дежурный хуурактар безин шимээргевес. Аңаа чоруп турувуста шылгалдалар эртип турган. Олар эртикенде эң тергиин өөренген беш сургуул Бирмага өөредилгезин уламчылаар хүндүлүг эргени чаалап алган. Назы-хар талазы-биле эң аныяа Алеша Антиповтуң хары он беш ашкан, ынчалза-даа аңаа идегел улуг. Чоокку үеде ол Индияже өөренип чоруптар, Тибеттиң ат-сураглыг өөредилге черлериниң бирээзинге ол шажынның дээди эртемин чедип алыр.

А арткан доозукчулар төрээн черлеринче чанып келирлер, чүдүүр кижилерге олар дузалаарлар, сарыг-шажынның бурунгу өөредиин канчаар шын билирин, ажыглаарын өөредирлер, бо чүдүлгеге сонуургал сөөлгү үеде улгаткан болгай.

В. БОБАЕВ.
(«Сельская жизнь» солуннуң корр.).
Бурят ССР.
(«Сельская жизнь» солундан очулдурган).

Чарлалдар самбыразы

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.00 «Енота». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 9.25 Уран-чечен фильм. 10.45 Уругларга болгаш аныяктарга телепрограммаларының ийиги бүгү-эвилел фестивалы. 11.15 Ыдыктыг чүүлдер. 12.00 Информастыг программа. 12.20 Фильм-концерт. 13.10 «Бурда моден» саналдап тур...» 13.45 «Чедиишкинни канчаар чедип алырыл». 1-ги дамчыдылга. 14.00 «Блокнот». 14.05 Силерге ол херектиг». 14.15 «Теле-микст». 15.00 Концерт. 15.35 «Амыдыралдың күзү». 15.45 «Веснянка» ансамбльдиң көргүзүү. 15.55 «Өг-бүле байдалы-биле». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 Ийиги бүгү-эвилел фестивалы. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Кады боданып көрээли». 18.00 Информастыг программа. 18.20 Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин-биле беседа. 19.10 Мультфильм. 19.25 «Дайын болгаш тайбың». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «Улам долгандыр чыскаалыңар». 23.25 «Садары-биле эвес». 23.55 «Кежээки альбом». Юрий Кублановский. 00.20 «Авиа-шоу». 4-кү дамчыдылга. 01.00 Информастыг программа. 01.25 — 02.10 «Музыка болгаш мода».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.20 «Ак кааргаи». 10.20 Барымдаалыг фильм. 11.15 «Мени утпайн көр». Б. Окуджава. 12.15 — 14.15 Р. Быковтуң фильмнери.

• • •

16.45 «Дөрт оннуктерниң амыдыралы болгаш ужуралдары». 17.15 Мультфильм. 17.35 «Сизо». Барымдаалыг телефильм. 17.55 Реклама. 18.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Рынокче базымнар». 18.50 «Баштайгы базымнар». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Теледопчулал. 20.45 «Коллекционер». 21.00 «Чаа чыл хуужууру». 21.10 Россияның парламент медээчизи. 21.25 «Россияже көрнүүлү». 21.45 «Амыдыралдың аяны». 22.55 Америк биг-бенд Санкт-Петербургта. 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 Ю. Подниекстиң фильмнери. 19.45 — 20.00 Криминалдыг медээлер.

КИНО

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Мультфильмы 10.00, Зло, творимое людьми 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Джунгли 9.00, Эгрета из слоновой кости 11.20, 14.20, Лапландские сказки 10.30, 12.50, Чандни 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник № 11, 12.00, Их знали только некоторые 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Непобедимая нога 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Зло, творимое людьми 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Лапландские сказки 9.00, 12.50, Джунгли 10.30, Чандни 14.20, 18.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери январь 9-та үнер).

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

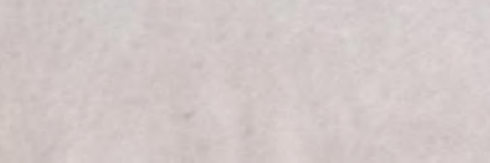

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ кадээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы.

Тиражы 28340 экз.

Чагыг № 4.